

تاریخ

انقلاب مشروطیت ایران

بیمارش

دکتر مهدی ملکزاده

استاد سابق دانشگاه و سناتور تهران

جلد ششم

اعاده مشروطیت

ناشر:

کتابفروشی ابن سینا

تاریخ

انقلاب مشروطیت ایران

نگارش

جناب آقای دکتر مهدی ملکزاده

استاد سابق دانشگاه و سناتور تهران

جلد ششم

اعادة مشروطیت

حق طبع محفوظ است

ناشر: کتابفروشی ابن سینا میدان مخبرالدوله تهران

چاپخانه مجلس

تذکر

دوره تاریخ انقلاب مشروطیت را به منظور آن نگاشتم که دور بینی در اختیار فرزندان آینده ایران بگذارم تا حد نظر و مد نظر آنها از سطح رفاه و شاهر حوادث تجاوز کرده به عمق حقایق راه مانند و به سبب آن انقلاب عظیم که در سال ۱۲۸۵ هجری قمری هر ساله را برجید و بجای آن حکومت آزادی و قانون را مسخر نمود راه مانند و هر يك از مجلدات این تاریخ را به یاد بود ملی از برر کترین رهبران مشروطیت و پیشوایان ملت و شهدای راه آزادی اختصاص دادم.

جلد اول	بیاد بود :	ملك الله تكلمين
جلد دوم	بیاد بود :	میرزا جهانگیر خان
جلد سوم	بیاد بود :	سید جمال الدین واعظ
جلد چهارم	بیاد بود :	حاجی میرزا ابراهیم آقا
جلد پنجم	بیاد بود :	قاضی نوری بنی
جلد ششم	بیاد بود :	روح القدس
جلد هفتم	بیاد بود :	ثقة الاسلام

شادروان روح القدس

صفحه	فهرست مندرجات
	فصل هشتاد و هفتم :
۹	حرکت اردوی سردار اسعد از قم . . . . .
	فصل هشتاد و هشتم :
۱۲	حرکت اردوی ملی از قزوین . . . . .
۱۲	جنگ کرج . . . . .
۱۴	جنگ شاه آباد . . . . .
۱۸	ملاقات دو سردار ملی . . . . .
۱۹	جنگ علیشاه عوض . . . . .
۲۰	جنگ بادوستان . . . . .
۲۱	مخابره محرمانه سفارت روس با قزوین . . . . .
۲۲	جنگ بادامک . . . . .
۲۳	یفرم مینویسد . . . . .
۳۰	سردار اسعد مینویسد . . . . .
۳۱	حرکت بطرف طهران . . . . .
	فصل هشتاد و نهم :
۳۳	حفاظت پایتخت . . . . .
۳۴	ورود بطرف طهران . . . . .
	فصل نودم :
۳۸	سه روز جنگ . . . . .
۴۲	نقشه جنگی دولتها . . . . .
۵۲	بازگشت قشون دولتی از بادامک بشهر . . . . .
۵۴	تذکر . . . . .
۵۷	حمله بجنبه شمالی مرکز اصلی قشون دولتی . . . . .
۵۸	اشغال طویله سلطنتی و اصطبل همایونی . . . . .
۶۳	روز دوم یا سخت ترین روزها . . . . .
۷۰	بار دیگر سعدالدوله خود را بمیان انداخت . . . . .
۷۱	کنکاش رؤسای قشون ملی . . . . .
۷۲	روز سوم . . . . .
۷۴	توضیح و تذکر - سردار ظفر بختیاری مینویسد . . . . .
۷۷	سالار فاتح مینویسد . . . . .
۸۲	تلغات جنگ . . . . .

فصل نود و یکم :

- ۸۴ . . . . . سقوط اهریمن استبداد
- ۸۶ . . . . . تسلیم شدن رئیس کل قوای استبداد
- ۸۸ . . . . . جشن و شادی

فصل نود و دوم :

- ۹۰ . . . . . بازگشت مشروطیت
- ۹۱ . . . . . مجلس عالی عزل محمد علیشاه و نصب سلطان احمد شاه سلطنت
- ۹۲ . . . . . قوه مجریه
- ۹۳ . . . . . حق شناسی
- ۹۴ . . . . . عیب او جمله بگفتی هنرش نیز بگو
- ۹۵ . . . . . نامه مجلس عالی بشاه مخلوع
- ۹۶ . . . . . شرفیابی نمایندگان مجلس عالی حضور ولیعهد و ابلاغ انتصاب او سلطنت

فصل نود و سوم :

- طلوع سلطنت احمدشاه - بردن او از سفارت روس سلطنت آباد - ورود احمد
- ۹۸ . . . . . شاه بهلهران
- ۹۹ . . . . . آرامگاه شهدا
- ۱۰۲ . . . . . انتصابات - نامه سپهدار وزیر جنگ بسفیر روس
- ۱۰۴ . . . . . تلگراف بسفرا و وزرای مختار ایران مقیم ممالک خارجه
- ۱۰۴ . . . . . تلگراف به نمایندگان ایران مقیم کشورها - بازم منافعین
- ۱۰۶ . . . . . تلگراف از تبریز
- ۱۰۷ . . . . . تصمیمات انتصابات

فصل نود و چهارم :

- ۱۰۸ . . . . . انتخابات مجلس شورای ملی - تلگرافات حجج اسلام از نجف
- ۱۰۹ . . . . . مقامر الملك حاکم طهران دستگیر و اعدام شد
- ۱۱۱ . . . . . محاکمه و اعدام آجودان باشی و صنیع حضرت - محاکمه و اعدام میر هاشم
- ۱۱۳ . . . . . هیئت مدیره

فصل نود و پنجم :

- ۱۱۴ . . . . . اعدام حاجی شیخ فضل الله نوری
- ۱۱۷ . . . . . توقیف و حبس حاجی شیخ فضل الله
- ۱۱۸ . . . . . محاکمه و اعدام - ادعای نامه
- ۱۲۸ . . . . . سئوالات
- ۱۳۱ . . . . . اعدام

فصل نود و ششم :

۱۳۴	مشروطه خواهان مرفعی از اسباب مریدین بمقاهات مهم دولتی ناراضی شدند
۱۳۵	خطابه تقی زاده در هیئت مدرسه ۵ ربیع ۱۳۳۲ . . . . .
۱۳۸	محموسین . . . . .
۱۳۹	مراجعت کلید لیاحت رئیس قراچه خانه روسه . . . . .
۱۴۰	انعکاس اوضاع ایران در ممالک خارجه . . . . .
۱۴۱	محموسین دارالحکومه . . . . .
۱۴۲	امیت . . . . .
۱۴۳	تصمیمات هیئت مدرسه . . . . .
۱۴۶	امور محافدن با چند ماهی نسما با نظم و ریاست اداره . . . . .
۱۴۸	اسباب و ایجهت - اعلان عمومی . . . . .
۱۴۹	ورود صواب الدوازه بشهرار . . . . .
۱۵۰	سادان - سو اسباب دولت . . . . .
۱۵۱	تعمیر حراستهای مجلس . . . . .

فصل نود و هفتم :

۱۵۲	اسباب مجلس - دگر و نابع . . . . .
۱۵۵	اراسته العالم سید العالم . . . . .
۱۶۰	کتابتون بر راه دواب . . . . .

فصل نود و هشتم :

۱۶۲	اسباب مجلس شورای ملی . . . . .
۱۶۳	خطابه شاه . . . . .
۱۶۴	تکلیف حلیه - اسباب رسمی مجلس شورای ملی . . . . .
۱۶۶	شکرنامه - اسباب استال سلطه . . . . .
۱۶۹	اسباب هیئت دولت . . . . .

فصل نود و نهم :

۱۷۱	آذربایجان . . . . .
۱۷۳	اندام برای دستگیر کردن سارخان و باهرخان - مس آمدن اردبیل . . . . .

فصل صدم :

۱۷۸	و خطه و عصیان . . . . .
۱۷۹	عصیان ایل شاهسون . . . . .
۱۸۱	اعزام مسون به آسارا . . . . .
۱۸۲	اعزام اردو به فارس . . . . .
۱۸۴	آر و صوخاب مسون ملی - امور آذربایجان در فارس و خوزستان . . . . .

صفحه	فهرست مندرجات
۱۸۸	مسافرت ستارخان و باقرخان از تبریز به طهران
۱۹۱-۱۹۳	ورود به طهران - حرکت اردوی اعرافی طهران
	فصل صد و یکم :
۱۹۶-۲۰۰	کشمکش و اختلاف میان مشروطه خواهان - سرار فتح طهران
	فصل صد و دوم :
۲۰۶-۲۰۸	تشکیل احزاب سیاسی - مؤسسه احزاب
۲۱۰-۲۱۲	وصییت زور - شهادت بهبهانی
۲۱۹	شهادت میرزا علی محمدخان تربیب و میرزا عبدالرزاق خان
۲۲۰-۲۲۲	موفرت السلطنه - برلین و سقوط کابینه سیهدار
	فصل صد و سوم :
۲۲۴	کابینه مسوفی الممالک
۲۳۲-۲۳۸	حنگ پارك - عاقبت مجاهدین
	فصل صد و چهارم :
۲۴۰-۲۴۱	اصلاحات - اقدام بوسعه صنایع طرفه و تأسیس مدرسه نقاشی
	فصل صد و پنجم :
۲۴۳	فوت عضدالملک نایب السلطنه و ارتحال ناصرالملک به نیابت سلطنت
۲۴۶	مخالفت با کابینه مسوفی الممالک
۲۴۹-۲۵۱	شهادت صبیح الدوله - قتل و حرح در اصفهان
	فصل صد و ششم :
۲۵۲	ورود نایب السلطنه به طهران
۲۵۴-۲۵۵	کابینه سیهدار - نظام السلطنه مامی والی فارس
	فصل صد و هفتم :
۲۵۷-۲۶۱	استخدام مستشاران امریکائی - مایل بحب
۲۶۳-۲۶۵	تشکیل راندارمیری حرانه - دوازدهم رحب سیهدار به طهران بارکش
۲۶۰-۲۶۷	مسافرت سردار اسعد نارویا - مسافرت شعاع السلطنه باطریس
۲۶۸-۲۷۰	سارس سه رادر - عصیان ایل شاهسون
۲۷۱-۲۷۳	ککش در ناسحب اطریس - ورود سالارالدوله بحاک ایران
	فصل صد و هشتم :
۲۷۶-۲۷۹	ورود محمدعلیشاه بحاک ایران - مراسم سعارت روس وانگیس بدوات ایران
	فصل صد و نهم :
۲۸۲-۲۸۶	اتحاد احزاب - کوشش برای جمع آوری مجاهدین
	فصل صد و دهم :
۲۸۹	بار دیگر تبریز برای سعات مشروطیت بنا حامت
	فصل صد و یازدهم :
۲۹۱	حنگ میان اردوی سالارالدوله و اردوی امر معجم بحیاری

صفحه	فهرست تصاویر
۱۰	مرحوم سردار اسعد حاج علیقلی خان . . . . .
۱۱	مجاهدین پس از فتح قزوین . . . . .
۳۵	سپهدار و سردار اسعد پس از فتح طهران . . . . .
۳۸	یفرم و سردار بهادر پس از فتح طهران . . . . .
۴۷	مجاهدین پس از فتح طهران . . . . .
۶۰	مسیو یفرم خان . . . . .
۹۱	سلطان احمد شاه و محمد حسن میرزا ولیعهد . . . . .
۱۰۰	آرامگاه شهدای آزادی . . . . .
۱۰۳	محمد ولیخان تنکابنی سپهدار . . . . .
	وسط عضدالملک نایب السلطنه طرف راست امین الدوله و سپهدار طرف چپ
۱۰۵	فرمانفرما و مستوفی الممالک و سردار اسعد پشت اقبال الدوله . . . . .
۱۲۷	اعدام میرهاشم . . . . .
۱۳۲	حاجی شیخ فضل الله نوری . . . . .
۱۳۶	تقی زاده . . . . .
۱۵۴	مؤید الاسلام . . . . .
۱۵۹	شیخ علی زرندی ناطق السنه . . . . .
۱۶۵	حاج سید نصر الله تقوی . . . . .
۱۶۷	ناصر الملک . . . . .
۱۸۲	سردار محیی . . . . .
۲۱۳	شیخ فضل الله نوری - سید عبدالله بهبهانی . . . . .
۲۲۱	موقر السلطنه که در زمان مشروطیت او را بدار زدند . . . . .
۲۳۰	مرحوم میرزا سلیمانخان میکده . . . . .
۲۳۵	سردار بهادر باعده ثنی بختیاری بعد از جنگ نازک . . . . .
۲۳۶	ستارخان سردار ملی . . . . .
۲۵۰	صنیع الدوله . . . . .
۲۵۴	مستشار الدوله . . . . .
۲۵۷	مستر شوستر . . . . .
۲۷۴	سالار الدوله . . . . .
۲۷۷	شجاع السلطنه . . . . .
۲۸۲	وثوق الدوله . . . . .
۲۸۴	محمد علیشاه و احمد ساه و جمعی از رجال - شاشال روسی در حضور احمدشاه . . . . .
۲۸۷	نوقیف شدگان باغشاه - معز السلطان رشتی و میرزا علی محمد خان تبریزی . . . . .

فصل هتشان و هفتم

حرکت اردوی سردار اسعد از قم

سردار اسعد بیش از سه روز در قم توقف نکرد و پس از ملاقات با متولی باشی و چند نفر از روحانیون بانفاق خوانین خلیج بطرف علی آباد رهسپار گشت در بین راه باو خبر رسید که امیر مفخم با سوار بختیاری و یک فوج قزاق و توپخانه حسن آباد را که محل مرتفع و کوهستانیست و دارای گردنه ئیست که عبور از آن بسیار مشکل است و سر راه طهران قرار گرفته اشغال نموده و سنگر بندی کرده است .

در علی آباد سردار اسعد به نظم قشون خود پرداخت و آنها را بچند دسته تقسیم کرد و فرماندهی هر دسته را یکی از جوانان بختیاری که مورد اعتمادش بود سپرد و آنها را بیرق دار نامید .

ریاست دسته اول را امیر مجاهد و ریاست دسته دوم را مرتضی قلی خان پسر صمصام السلطنه که از اروپا با سردار اسعد همراه بود و بطوریکه میگویند بیش از هر کس عمومی خود سردار اسعد را بمراجعت ایران و قیام بر ضد محمد علی شاه تحریک و تشویق نموده بود عهده دار گشت .

عزت الله خان بر ریاست دسته سوم ، امیر جنگ بر ریاست دسته چهارم ، سردار اقبال بر ریاست دسته پنجم ، صارم الملك بر ریاست دسته ششم و ضیاء السلطان بر ریاست هفتمین دسته را عهده دار شد .

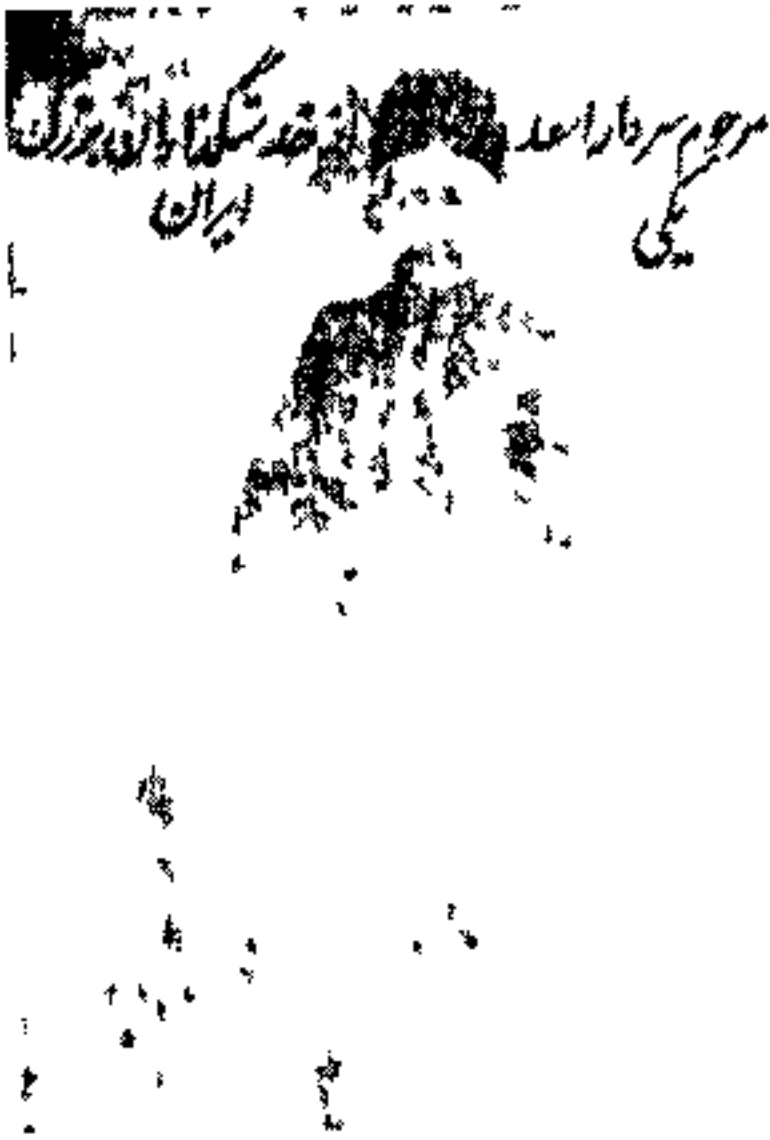
پس از آنکه دسته ها منظم و از هم مجزا شدند سردار اسعد راه حسن آباد را که درشش فرسخی طهران است باقشونیکه تجهیز کرده بود و یک عراده توپ که از اصفهان با خود آورده بود در پیش گرفت .

امیر مفخم ارتفاعات و سر کوههای حسن آباد را سنگر بندی کرده و چند عراده توپ کوهستانی در روی تپه های مرتفع استوار کرده بود و دو توپ شنیدر بزرگ که هر یک را شش اسب بزحمت میکشید در دو طرف جاده حسن آباد قرار داده بود .

فصل هشاد و هفتم

اس دوتوب و توبهای کوهستانی که در نقاط مرتفع حای داشتند قادر بودند حاکم
حس آباد را بر آنس خود قرار داده و مابع ورود قشون سردار اسعد به آن محدود شوند
سردار اسعد که مردی عاقل و معتدل بود و از روز اول کوشش میکرد که کار
مختاریها به نفاق و برادر کسی نکشد و میان او و عموراده هاس حکمک بشود چون

خود را در مقابل اردوی امرمحم دید
در حوالی قاعه محمد عالساحان بوقف کرد
و توسط امرحسروی و حاج ابوالفتح
حان به امرمحم پیغام داد که ما
برای ناری مات بظهران مرسوم و
بهنراست شما هم راه که جردسا و
آخرب در آست بس نگردد و با ما
متحد شوید و نام بس از خود در
تاریخ بناگذار نگذارند و بس شوند
که برای رضای خاطر بس پادشاه حاضر
و ستمگر که کلام خدا قسم خورد و
نقص عهد کرد میان مختاری جنگ
و خوبری بشود و هر گاه میخواهید

اریاری محمد علساه بس نکشید بهنراست بطرف اردوی سهدار که از روس حرکت کرده
فرودند و با آنها جنگ کنند تا با بس ترتیب قشون مختاری بس خود را بخون باندبار
آورده بکنند و نجم کسه در میان ما که همه با هم قوم و خویش هستیم کاشته بسود
امرمحم پس از استماع پیغام سردار اسعد بسای و جاشی را گذارد و میخواست
فرستادگان را چوب رده و حس کند ولی بسکی از صاحبمصان قراوی ناو گفتم بعام بر
کناهی ندارد و در هیچ کجای دنیا معمول نیست که ابلحی را حس و سسه کنند
پس از مذاکره و آمد و شد مکرر تصمیم گرفته شد که امرمحم با چهارده
خوابین مختاری و سردار اسعد با چهارده نفر به نقطه نیکه بم فرسح با اردوی طرفین

حرکت اردوی سردار اسعد از هم

فاصله داشت بروید و سگدیگر را ملاقات نمایند .

رور بعد امر معجم با اتفاق حاجی اسدالله عابد، و روح الله امر حسروی، مرزا حسینخان انتظام الملک، قاسمخان بختیاروند و سردار اسعد با اتفاق رحیمخان ارشدالدوله بختیاری، حاجی حواد راکی، حاجی آقا اسکندر احمد حسروی و ابوالقاسم خان به آبادی واقع در کنار رباط کریم رسید و با هم گامگ و برداختند

سردار اسعد آنچه در قوه داشت برای حاجت موافقت امر معجم بکار برد و حتی پیشنهاد کرد که در این جنگ میان ما و شاه او بیطرف بماند و در صورتیکه فتح نصیب مسروطه خواهان بشود از تمام مرابای نیک سردار فاتح بهره مند بسود .

مجاهدان در راه نبرد

آقا اسکندر احمدی نقل می‌کند که سردار اسعد به امیر معجم عجر و التماس کرد که از برادر کشی و طرفداری از شاهیکه احباب او را تقویت میکنند و عاقبت مملکت جدیدین هر ارساله را به باد خواهد داد صرف نظر کند و برای همیشه ریاست اینل راعهده دار باشد ولی تمام این سخنان

مجاهدان در راه نبرد

در قاف چون سنگ امیر معجم اثر نکرد و ساچار طرفین ناردو گاه خود نار گستند .
 ما گفته بگذاریم که همان روزیکه سردار اسعد وارد قم شد قسول روس وقتسول انگلس از اصفهان حرکت کرده و با سرعت خود باو اندرز دادند که از رفتن به طهران و جنگ با شاه خودداری و احتیاط کند ولی سردار اسعد بطور صریح به آنها جواب داد که ما شاه سرچنگ نداریم و فقط برای این طهران مرویم که ساه را وادار کنیم بقول و عهدیکه کرده وفا نماید و محاسن را باز کند و مشروطه اردست رفته را اعاده دهد اندرهای قنسول روس و انگلس که حالی از تهدید هم نبود کوحکامین بر لری در تصمیم سردار اسعد وارد بیاورد و او همچنان راهی را که در پیش گرفته بود تعقیب نمود .

فصل هشتم و هشتم

حرکت اردوی ملی از قزوین

بطوریکه در جلد پنجم این تاریخ نگاشتم پس از توقف طولانی مجاهدین در قزوین و مذاکراتیکه میان دولتیان و سپهدار و نمایندگان سفارتین روس و انگلیس بعمل آمد رؤسای مجاهدین بیش از این توقف را در قزوین صلاح ندانستند و بطرف طهران حرکت کردند در ینگه امام خبر به سپهدار رسید که قشون دولتی کرج را اشغال کرده و در نقاط مرتفع سنگربندی نموده و سد محکمی در جلو راه قشون ملی ایجاد نموده و راه را برای رسیدن بطهران بوسیله قوای نظامی مسدود نموده اند سپهدار پس از مشورت یفرم را با عده ئی از مجاهدین و یک عراده توپ برای تصرف کرج و باز کردن راه مأمور نمود و یفرم با نظم و ترتیب و رعایت اطراف کار بطرف کرج رهسپار شد.

جنگ کرج

کرج از نقطه نظر استراتژیک و نظامی برای دفاع فوق العاده مساعد است و بعکس برای مهاجم سخت و دشوار است باین علت که کوه و رودخانه دو مانع بزرگ برای عبور قشون میباشد و بادست داشتن کوه و رودخانه که مشرف بجاده شوسه میباشد مدافعین میتوانند از عبور قشون ولو نیرومند باشد ممانعت کنند.

بهین منظور قشون دولتی بمحض اطلاع از حرکت مجاهدین بطرف طهران کوه مشرف به کرج و جاده را تصرف کردند و در آنجا سنگربندی نمودند و چند توپ کوهستانی در نقاط مرتفع که مسلط بر جاده و پل کرج بود استوار نمودند و عده زیادی سرباز و قزاق در سنگرها نشانند.

یفرم که ریاست پیش قراولان اردوی ملی را عهده دار بود چون با اهمیت کرج بی

حرکت اردوی ملی از قزوین

برده بود بعجله از ینگی امام حرکت کرد و تمام شب را با عده خود براه پیمائی گذراند و صبح وارد کرج شد ولی بخلاف انتظار دشمن را مسلط بر آن ناحیه یافت و راه را غیر قابل عبور تشخیص داد با اینکه افرادی که تحت فرمانش بودند بواسطه شش فرسخ راه پیمائی بغایت خسته و فرسوده شده بودند بدون فوت وقت امکانه و عمارات و باغهای طرف غربی رودخانه را که به پل منتهی میشد و روبروی کوه مسلط بر جاده بود تصرف کرد و بجنگ پرداخت و برای اینکه بتواند دشمن را که در سنگرهای کوهستانی جای داشت و جاده شوسه و قصبه را زیر آتش توپخانه قرار داده بود از جا بکند چون با جنگ روبرو غیر ممکن بود و چیز دادن تلفات نتیجه نمیبرد یک دسته از مجاهدین نیرومند را مأمور کرد که مخفی از نظر دشمن از گذاریکه در چند کیلومتری پل بود عبور کرده و خود را بقله کوه برسانند و با نارنجک و بمب دستی به سنگرهای قشون دولتی حمله ببرند.

عمو رحیم که یکی از سر دسته های مجاهدین بود و در شجاعت و کاردانی معروفیت بسزائی داشت با پانزده نفر مجاهد مأمور انجام این عمل خطرناک شد عمورحیم نقل میکرد آب رودخانه آنروز خیلی زیاد بود و نزدیک بود چند نفر از ما را آب ببرد با تلاش بسیار از رودخانه در حالیکه تا کمر ما را آب گرفته بود تفنگها را بالا سر نگاهداشته و توپره بمب را روی سر گذارده از رودخانه عبور کردیم و در پناه یک سختی کوه که ما را از نظر دشمن میپوشانید بطرف قله صعود کردیم و پس از دو ساعت راه پیمائی در قله های سخت بالای سر قشون دشمن را گرفتیم و برای علامت بیرق قرمز را باهتزاز در آوردیم.

یفرم که دوربین در دست منتظر علامت ما بود همینکه متوجه شد ما بالای سر دشمن را گرفته ایم با دو توپ ما کسیم که در اختیار داشت سنگر های دشمن را زیر آتش گرفت و مجاهدین هم از پشت سنگرها و بام عمارات به تیراندازی پرداختند.

همینکه صدای توپ اردوی مجاهدین بلند شد ما هم با بمبهای دستی بطرف سنگرهای قشون دولتی حمله بردیم و سنگرها را یکی بعد از دیگری بمباران کردیم

فصل هشتاد و هشتم

جنگ سختی در گرفت که بیش از دو ساعت بطول انجامید و چون دشمن خود را از بالا و پائین میان آتش توپ و بمب یافت و مقاومت و پایداری را بی نتیجه پنداشت با دادن تلفات سنگین سنگرها را یکی بعد از دیگری تخلیه نموده و راه فرار پیش گرفتند خوشبختانه قشون دولتی پل کرج را بکلی خراب نکرده بودند و قشون ملی توانست از روی پل گذشته و قشون فراری دشمن را تعقیب کند بطوریکه منتصرالدوله نقل میکرد تلفات قشون ملی در آن جنگ سنگین بود.

جنگ شاه آباد

پس از فرار قشون دولتی از کرج یفرم بدون آنکه به خستگی و فرسودگی قشون خود که پس از شش فرسخ راه پیمائی و چند ساعت جنگ سخت اهمیت بدهد به تعقیب قشون دشمن پرداخت و نا شاه آباد که سه فرسخ فاصله با کرج است پیش راند ولی در تیررس شاه آباد متوقف شد.

چهار صد نفر قزاق و چند عراده توپ کاروانسرای سنگی که محل مستحکمی بود و چنانچه نامش نشان میدهد یک دژ سنگی بود اشغال کرده بودند و چندین توپ و مسلسل در روی بامها استوار نموده و اطراف را سنگربندی کرده بودند.

نا گفته نگذاریم که اطراف این دژ سنگی صحر است و خانه و بنائی یافت نمیشد که مجاهدین در پناه آن بجنگ بپردازند.

یفرم با قشون خود تا تیررس قلعه سنگی دشمن را تعقیب کرد ولی ناگهان مورد هجوم قرار گرفت و یک یرده از آتش و آهن که از توپها و مسلسلها تیکه روی بامهای کاروانسرا گذارده شده بود آنها را در خود فرو برد.

آتش فشانی قشون دولتی بدرجهائی شدید بود که دقیقه اول عدهائی از مجاهدین بخاک افتادند سایرین بعضی دراز کش و بعضی در تهرهای زراعتی پناهنده شدند توییکه مجاهدین با خود آورده بودند بنای تیراندازی را بطرف قلعه سنگی گذارد ولی آن دژ محکم بخوبی استقامت کرد و فقط خرابی کمی بدیوارهای قلعه وارد آمد ولی قشون دولتی همچنان مجاهدین را زیر آتش گرفتند و تلفات سنگین به آنها وارد آوردند و پس

حرکت اردوی ملی از قزوین

از آنکه مجاهدین را با آتش توپخانه مرعوب و بیچاره کردند يك گروهان پیاده تفنگ بدست از دژ سنگی بیرون آمد و بطرف مجاهدین هجوم برد در نتیجه پس از جنگ سختی که تا غروب آفتاب بطول انجامید مجاهدین شکست خوردند و با از دست دادن بیرق و نوبیکه همراه داشتند و تلفات سنگین به کرج باز گشتند و یا بهتر بگوئیم بطرف کرج فرار کردند.

دیوسالار نقل میکرد شکست آنروز مجاهدین بدرجه ئی روحیه قشون ملی را متزلزل و خراب کرده بود که بیم آن میرفت که عده زیادی از مردم سست عنصر و کم جرئت فرار کنند و تزلزل و پراکنندگی در اردوی ملی پدیدار گردد.

مخدولی خان سپهدار مینویسد دستور داده بودم که پس از فتح کرج قشون در آنجا بماند تا با رؤساء و سرکردگان در باب حرکت بطرف طهران و جنگهایی که با قشون دولتی در پیش بود مشورت نمائیم.

ولی یفرم پس از فتح کرج با اینکه قشونها شش فرسخ راه پیموده بود و بسیار خسته شده بود بنای تعقیب قشون دولتی را میگذارد و تا شاه آباد که سه فرسخ است آنها را تعقیب میکند.

ولی قشون دولتی که کاروانسرا را مستحکم و سنگر کرده بودند بقشون یفرم با توپ و مسلسل حمله میبرند و پس از جنگ طولانی بیرق و نوبیکه همراه یفرم بود بدست قزاقها می افتد و مجاهدین به کرج باز میگردند.

در نیمه شب خبر آن واقعه را بمن که در یشگی امام بودم بتوسط تلفون دادند من بلافاصله بطرف کرج حرکت کردم ولی دیگر کاراز کار گذشته بود چندروز برای تنظیم امور داخلی اردوی ملی و رفع خستگی در کرج ماندیم و با سردار اسعد که وارد رباط کریم شده بود ارتباط پیدا کردیم.

همینکه خبر فتح کرج به محمدعلیشاه میرسد دست توسل بطرف سفارت روس و انگلیس دراز میکند و از لندن هم وزیر خارجه انگلیس به سفیر انگلیس دستور میدهد که باتفاق سفیر روس برای جلوگیری از ورود قشون ملی به طهران اقدام نمایند.

فصل هشتاد و هشتم

دیروز که ۱۵ جمادی الثانی بود بارنوسکی نماینده روس و یکنفر آتاشه میلتر انگلیس بنام مازر استکس به نمایندگی از طرف دولتهای خود به کرج بملاقات من آمدند.

آنها میگفتند ما خیال یاغیگیری داریم منهم مطالبی پیشنهاد کردم که بنا شد تا ظهر سه شنبه ۱۷ بمن جواب بدهند - نقل از کتاب آبی مازراستکس وابسته نظامی انگلیس در گذارشیکه به لندن راجع بمذاکراتیکه با سپهدار کرده مینویسد من و مسیو بارنوسکی روز چهارم ماه ژویه سه ساعت بعد از ظهر وارد کرج شدیم بمحض ورود سپهدار ما را پذیرفت بارنوسکی به سپهدار گفت سفرای دولتین روس و انگلیس پیامیکه نتیجه مذاکرات لندن و پترسبورغ است بما مأموریت داده اند با اطلاع شما برسانیم - من اظهار داشتم نمایندگانی نیز از طرف سفارتین بملاقات سردار اسعد رفته اند.

سپهدار بنامدیکه بفارسی ترجمه شده بود بدقت گوش داد بعد سپهدار ورقه را از مسیو بارنوسکی گرفت و مجدداً مطالعه کرد سپس بنای شکایت را از شاه گذارد و گفت به شاه نمیتوان اطمینان داشت و هر قول و عهدیکه بسته بخلاف آن عمل کرده است و دور خود عدهئی از مفسدین و مالاها را جمع کرده و بحرف آنها گوش میدهد و اعتنائی بعقیده سایر مردم ندارد.

خائنینی که اطراف شاه هستند سبب شده اند که دولت کمیته ملیون را که در طهران تشکیل شده برسمیت نشناسد سپهدار بما گفت لازم میداند باروسا و سردستههای قشون ملی مذاکره نماید و از ما تقاضا کرد که قدری تأمل نمائیم تا پس از مشورت بما جواب بدهد.

یکساعت بعد مراجعت نمود و بما اظهار کرد ملیون که مال تشکر را از نظریات خیر خواهانه دولتین دارند سپس از ما پرسید آیا شاه از این ملاقات قبلاً اطلاع دارد ما نسبت بسؤال ایشان اظهار بی اطلاعی کردیم بعد گفت مقصود از کلمه نظم چیست قشون ما همیشه با کمال دقت رعایت نظم را کرده و خواهد کرد.

قشون ملی برای مقصودی تا اینجا آمده اند که هنوز آن مقصود عملی نشده واد

حرکت اردوی ملی از قزوین

و سردار اسعد از حرکات قشون خود ضمانت مینمایند اگر سفارتین کاری بکنند که من و سردار اسعد هر کدام با صد و پنجاه سوار به طهران برویم و در بانگی نزدیک شهر منزل کنیم و با سایر شهرستانها برای انتخاب ترتیب اساسی اقدام نمایند خوب است. من از سپهدار پرسیدم مقصود شما از استقرار مشروطیت چیست در جواب گفت چند چیز است که ملیون میخواهند.

من گفتم اگر شما آن مطالب را بما بگوئید ممکن است سفارتین با اطلاع شاه برسانند و قبول آن مطالب را از او بخواهند و سفارتین ضمانت اجرای آنها را بنمایند. سپهدار چند فقره تقاضاهای ملیون را اظهار کرد سپس بنای شکایت را از شاه گذارد و گفت وقتیکه مشروطه در ایران برقرار شد محمد علیشاه دائماً کوشش میکرد آنرا بهم بزند و حوادث یکسال گذشته را خاطر نشان کرد.

ما گفتیم دیگر از گذشته نباید صحبت کرد گذشته گذشته است اینک شاه تمام تقاضاها را قبول کرده و در تهیه اجرای قانون انتخابات میباشد نماینده روس گفت مجلس خیلی اهمیت دارد و وقتیکه تشکیل شد میتواند همه اشخاصیکه خوب نیستند تغییر بدهد. سپس سپهدار از اطاق بیرون رفت و پس از یکساعت مراجعت کرد و تقاضاهای ملیون را که در هشت ماده تنظیم شده بود و در دست داشت بما ارائه داد من سؤال کردم چه اشخاصی را اخراجشان را از دربار لازم میدانید.

سپهدار بورقه دیگری که در دست داشت مراجعه کرد و اسامی اشخاص ذیل را قرائت نمود: امیر بهادر - حاج شیخ فضل الله - مفاخر الملک - مقتدر نظام - صنیع حضرت ملا محمد آملی و چند نفر دیگر.

ما به سپهدار گفتیم مطالب شما را سفارتین بنظر شاه خواهند رسانید و امیدواری داریم که جواب مساعد داده شود و وعده کردیم تا سه روز دیگر ایشانرا از نظریه شاه آگاه نمائیم.

سپهدار گفت با وضع فعلی ما نمیتوانیم زیاد در اینجا منتظر بشویم سپهدار بما گفت آیا شما میتوانید قول بدهید که تا وصول جواب شاه اقدامات نظامی بر ضد ما نخواهد

فصل هشتاد و هشتم

شد. ماجواب دادیم باین موضوع اطمینان نداریم و هر گاه بشما حمله شد البته شما میتوانید جنگ کنید. افراد اردوی ملیون در کمال نظم بود و آثار امیدواری از ناصیه آنها هویدا بود و ابداً اثری از شکست جنگ شاه آباد که همان روز صبح پیش آمده بوده مشاهده نمیشد مجاهدین کمال احترام را بما کردند.

ملاقات دوسر دار ملی

از روزیکه اردوی سردار اسعد وارد قم شد همه روز نامه‌هایی بوسیله قاصد میان سپهدار و سردار اسعد رد و بدل میشد و از نقشه و خیالات یکدیگر آگاهی پیدا میکردند همینکه سردار اسعد بواسطه مسدود بودن گردنه حسن آباد بوسیله امیر مخم بختیاری از رفتن بطهران از آن راه مأیوس شد چنانچه نوشتیم بریاط کریم رفت و تصمیم گرفت که اردوی بختیاری و اردوی مجاهدین بهم ملحق شده و متفقاً از راه شمال بطرف طهران بروند.

سپهدار پس از فتح کرج با اردوی مجاهدین به قرا تپه که ملک شخصیش بود رفت و سردار اسعد هم از رباط کریم حرکت کرد.

چون نمیخواست با اردوی بختیاریهای طرفدار محمد علیشاه روبرو بشود و با آنها جنگ کند به قاسم آباد که یکفرسخ با قرا تپه فاصله داشت رفت و در نتیجه اردوی مجاهدین و اردوی بختیاری فاصله کوتاهی باهم پیدا کردند.

همانروز سپهدار به سردار اسعد نوشت که برای ملاقات او به قاسم آباد خواهد آمد ولی سردار اسعد جواب داد چون شما از راه رسیده‌اید و خسته هستید من بملاقات شما می‌آیم عصر همان روز سردار اسعد به قرا تپه وارد شد و پس از ملاقات سپهدار و سران قشون ملی و مشورت در کارهاییکه در پیش بود به قاسم آباد مراجعت کرد.

روز بعد سپهدار برای ملاقات سردار اسعد عازم قاسم آباد شد ولی هنوز بیش از یک میدان راه نییموده بود که صدای تیر از طرف مشرق بلند شد سپهدار تا ده موزه رفت و در آنجا مطلع شد که یفرم و مجاهدین با بختیاریهای دولتی جنگ میکنند سپهدار بناچار به بادامک رفت.

حرکت اردوی ملی از قزوین جنگ علیشاه عوض

دکتر آقایان که در آن سفر جنگی شرکت داشته شرحی در تحت عنوان نبرد خونین علیشاه عوض نوشته که بطور اختصار در اینجا نقل میشود قزاقها که با توپخانه سنگین مجهز بودند به مجاهدین نزدیک میشوند و آنها را زیر آتش توپخانه میگیرند آتش توپها بدرجه‌ئی شدید و وحشت آور بود که عدّه زیادی از مجاهدین که جنگ ندیده بودند فرار میکنند و فقط دسته برق که در تحت سرکردگی یفرم بود در آن موقع از چهل نفر عدّه‌شان تجاوز نمی‌کرد پایداری میکنند سپه‌دار و جمعی از مجاهدین باغ محصوری وارد شده دیوارها را سوراخ کرده و بنای تیراندازی را بطرف دشمن میگذارند. من باخبر نگار چند روزنامه خارجی برای مشاهده میدان جنگ در یک یونجه‌زار دراز کشیده و میدان جنگ را تماشا میکردیم مخبر روزنامه تایمز که مور نامیده میشود و در موقعیکه مجلس بتوپ بسته شد بایران آمده بود با دو نفر مخبر روزنامه‌های روسی که یکی یانچه ولسکی مخبر روزنامه نوورمیا (از گان دولت استبدادی روسیه) و دیگری کرسنکی نام داشت و مخبر روزنامه دمکرات روسکو یه سلوو بود در کنار هم بودیم.

همینکه کرسنکی پایداری و استقامت یفرم را دید از من تقاضا کرد که او را به یفرم معرفی کنم پس از معرفی از یفرم سؤال کر آیا شما امیدوار هستید بتوانید بطهران بروید یفرم جواب داد بطور حتم بطهران خواهم رفت پس از این مذاکره مجدداً در یونجه‌زار دراز کشیدیم کرسنکی به مخبر نوورمیا گفت یفرم میگوید بطور قطع طهران خواهم رفت مخبر مذکور بطور مسخره جواب داد که منم همین عقیده را دارم که اگر یفرم زنده بماند او را بطهران خواهند برد و در مقابل دروازه بدارش خواهند کشید. در این موقع که هجوم قزاقها بشدت رسیده بود و میخواستند از دو طرف مجاهدین را محاصره کنند و همه را از میان بردارند یفرم که متوجه مخاطره شده بود عدّه خود را جمع کرد و گفت من دستور دادم دو توپ یکی از جناح چپ و دیگری از جناح راست باردوی دشمن آتش فتائی کند و خود منم از قلب بقشون دشمن حمله

فصل هشتاد و هشتم

کنم هر کس بامن همراه است بیاید و هر کس میترسد راه خود را پیش بگیرد و برود .
 بر طبق دستور یفرم توپها به شلیک پرداختند و خود او سواره با عده‌ئیکه همراه
 داشت بدون خوف از مرگ در میان صدها گلوله توپ و تفنگ چون صاعقه بقلب دشمن
 فرود آمد و صف دشمن را درهم شکافت دشمن بواسطه این هجوم شجاعانه و غیره منتظره
 به سه قسمت تقسیم و از هم جدا شدند و باین ترتیب زنجیر محاصره گسسته شد و عده‌ئی
 از قزاقها کشته و جمعی متواری شدند .

جنگ با دوستان

یفرم مینویسد هنوز چند ساعتی از جنگ علیشاه عوض نگذشته بود که يك
 دسته سوار بختیاری از دور نمایان شدند چند نفر از ارامنه بختیاری که در اردوی
 من بودند بتصور اینکه سواران مذکور بختیاریهای مشروطه خواه اردوی سردار اسعد
 میباشند که بیاری ما آمده‌اند یا شادی بطرف آنها رفتند ولی هنوز بیست قدم با سواران
 بختیاری فاصله داشتند که مورد حمله سواران مذکور که طرفدار دولت بودند گشتند
 و در نتیجه چند نفر مجاهد ارمنی که از روی اشتباه با استقبال بختیاریهها رفته بودند مجروح
 گشتند من فوراً متوجه اشتباهیکه شده بود شدم و بلا درنگ دستور دادم که بختیاریهها
 حمله کنند در نتیجه جنگی روی داد که عده‌ئی از طرفین کشته و زخمی شدند و در
 نتیجه بختیاریههای دولتی فرار کردند .

يك ساعت بعد از این واقعه يك دسته دیگر سوار بختیاری از طرف راست میدان
 جنگ نمایان شد من بخیال آنکه اینها هم از سواران بختیاری طرفدار دولت هستند
 بمجاهدین دستور دادم که روی زمین دراز کنی بکنند و هم‌تکه سواران بختیاری
 نزدیک شدند با آنها شلیک کنند .

دستور من فوراً بموقع اجرا گذارده شد و هنوز بختیاریهها بیش از صد قدم با ما
 فاصله داشتند که مجاهدین میان آنها شلیک کردند و عده‌ئی سوار بختیاری از اسب
 بروی زمین افتاده مقتول و مجروح شدند بخلاف انتظار از طرف بختیاریه‌ها عکس العملی
 نشان داده نشد و بما حمله نکردند طولی نکشید که باشتباه خود پی بردیم و دانستیم

حرکت اردوی ملی از قزوین

که این دسته سوار از دوستان ما و پیش قراولان اردوی سردار اسعد میباشند این بود که بایک دنیا تأسف و شرمندگی بطرف آنها رفتیم و آنها را دربر گرفتیم و از اشتباهیکه شده بود معذرت خواستیم چیزیکه موجب تأسف ما شد این بود که دو نفر از خانزاده‌ها که منسوب به سردار اسعد بودند در نتیجه این اشتباه کشته شدند.

سردار اسعد سواران بختیاری را گرد خود جمع کرد و شرح واقعه و اشتباهیکه شده بود بزبان بختیاری برای آنها نقل نمود و با اینکه خود او شخصاً از این پیش آمد بسیار متأسف بود کوچکترین اظهار دل‌تنگی نکرد و با کمال مهربانی با ما رفتار نمود. دکتر آقایان مینویسد چون من مأمور شدم مجروحین را بحصارک ببرم و در مریضخانه صحرائی بستری کنم از یفرم خدا حافظی کردم یفرم گفت ما فردا بطهران وارد میشویم میدانی فردا چه روزیست گفتیم نه گفت فردا چهاردهم ژویه است و روزی است که ملت فرانسه باستیل را فتح کردند و بیرق آزادی را در فرانسه برافراشتند امیدواریم ما هم فردا موفق بشویم طهران را فتح کنیم و بیرق مشروطه را باهتزاز درآوریم.

مخاطره محرمانه سفارت روس با قزوین

پس از آنکه مجروحین را بمریضخانه بردم برای آنکه از اوضاع طهران مطلع بشوم گوشی تلفون را به سیم تلفون میان طهران و قزوین وصل کردم و دو نفر از مجاهدین را که زبان روسی میدانستند مأمور کردم که بمکالماتی که میان سفارت روس و اداره راه شوسه طهران به پهلوی میشد گوش بدهند زیرا بیم آن میرفت که سفارت روس بقشون روس که وارد گیلان شده بود دستور بدهد که از عقب سر اردوی ملی رهسپار طهران بشوند و مانع ورود مجاهدین بطهران گردند ساعت هفت صبح بود که از سفارت روس باداره راه اتزلی خبر دادند که مجاهدین وارد طهران شدند.

سرعت حرکت مجاهدین بطرف طهران نقشه روسها را خنثی نمود و فرصت برای آنها باقی نگذارد که مانع ورود قشون ملی بطهران گردند.

فصل هشتاد و هشتم

جنگ بادامك

سپهدار و دسته‌ئی از مجاهدین وارد بادامك شدند و در اندك زمانی سایر دسته‌های مجاهدین بسر کردگی سردار محیی ، میرزا علی محمدخان و نظم السلطنه موسی خان بآنها پیوستند هنوز ساعتی از توقف اردوی مجاهدین در بادامك نگذشته بود که نیروی بزرگی از قشون دولتی مرکب از قزاق ، سوار فرجه داغی ، بختیاری که دارای چندین عراده توپهای سنگین و ده‌ها مسلسل بودند از دو طرف بسمت مجاهدین حمله بردند و دسته‌های مجاهدین را زیر آتش توپخانه گرفتند .

بطور تحقیق عدد قشون دولتی از چهار هزار نفر تجاوز میکرد و ساعت بساعت از قشونهای امدادی که از اطراف میرسیدند تقویت میشد سپهدار پی‌درپی نامه بوسیله قاصد برای سردار اسعد فرستاد و تقاضا کرد که هر چه زودتر بیاری مجاهدین برسد سردار بهادر مینویسد سپهدار در یکی از نامه‌هایش نوشته بود که اگر زودتر بمك ما نرسید قشون ما شکست خورده و متفرق خواهند شد و کار از کار خواهد گذشت سردار اسعد با اردوی خود به عجله رهسپار بادامك شد و وقتی رسید که جنگ با کمال شدت میان قشون دولتی و مجاهدین درگیر شده بود .

آتش توپخانه قشون دولتی بدرجه‌ئی شدید بود که در همان ساعت اول جنگ سواران شاهسون که بیاری مشروطه خواهان آمده بودند فرار کردند و عده‌ئی از آنها هم متفرق شدند .

در یاد داشته‌ایم که از سپهدار بدست آمده مینویسد من در باغچه از دیوارها محصور بودم ولی گلوله توپ و تفنگ چون باران بر سر ما میبارید عده زیادی از افراد ما فرار کردند دیگران هم روحیه خود را از دست داده بودند ما سه عراده توپ کوهستانی داشتیم ولی چون دشمن تپه‌ئی که مسلط به توپخانه ما بود اشغال کرده بود توپچیها از ترس اینکه هدف گلوله نشوند جرئت نمیکردند پشت توپ بروند .

من از دیوار بالا رفتم و در زیر آتش توپخانه دشمن و باران گلوله به کمک چند نفر تفنگچی تنکابنی و دو سه نفر توپچی توپ را سوار کردم و درجه بندی کردم و

حرکت اردوی ملی از قزوین

بنخواست خداوند شش تیر توپ میان قشون دولتی که تپه را در اختیار داشتند انداختم گلوله های شریطنل یکی بعد از دیگری در میان قشون انبوه دشمن ترکید و تلفات زیادی بآنها وارد آمد سپس مجاهدین تفنگ در دست و فریاد کنان بطرف قشون دولتی حمله بردند و با شجاعت و از خود گذشتگی بجنگ پرداختند بواسطه تلفاتی که دولتیها داده بودند پای استقامتشان سست شد و از شدت حمله آنها کاسته شد و ما از خطر يك شکست قطعی نجات یافتیم.

در همان موقع قشون سردار اسعد وارد شد و به کمک ما بجنگ پرداختند.
میرزا سلیم ادیب الحکما که در آن جنگ حضور داشته و شاهد و ناظر جریانات بوده مینویسد:

در بین بأس و ناامیدی که گلوله توپ مثل تگرگ از طرف اردوی چهار گانه دولت بسر مجاهدین میبارید سپهدار شخصاً پای توپ ایستاده اردوی دولتی را که از سر زرد تپه احمد آباد مجاهدین را بتوپ بسته بود پراکنده و متواری کرده و قدرت خدا داده ملی را جلوه گر ساختند این جنگ تا غروب آفتاب ادامه داشت بدون آنکه فتح و شکست نصیب یکی از دو طرف بشود.

یفرم مینویسد

یفرم در یادداشت هائی که از خود بیادگار گذارده درباره وقایع و حوادث جنگ هائی که در میان راه قزوین و طهران روی داد چنین مینویسد: مصمم شدیم که بسوی طهران پیشروی کنیم ولی اسلحه و مهمات ما کم کم رو با تمام میگذارد و در فقا هم بوعده خود در ارسال مهمات وفا نمیکردند برای حل این قضیه و تأمین اسلحه شخصاً بطرف رشت عزیمت کردم در تاریخ ۱۴ ژوئن هفتصد نفر مجاهد بطرف طهران پیشروی کردند و در ینگی امام اردو زده منتظر من بودند در ۱۸ ژوئن به قزوین مراجعت کردم و از آنجا شتابان بسوی ینگی امام رهسپار و در آنجا از مجاهدین ارمنی دو دسته تشکیل دادم و آنها را بطرف طهران روانه کردم این عده تا حصارک پیشروی کردند و در آنجا متوقف شدند ولی غفلتاً مورد حمله پیش قراولان هنگ قزاق قرار گرفتند پس از سه چهار

فصل هشناد و هشتم

ساعت زد و خورد های شدید قزاقها چهار نفر کشته در میدان جنگ بجا گذارده و سراسیمه فرار کردند در این میان من و سایر دستجات وارد میدان جنگ شدیم قزاقها پس از جنگ سختی سنگرهای محکم دره کرج را تخلیه و بسوی شاه آباد حرکت کردند و در آنجا مستقر شدند در ساعت هشت شب ۲۱ ژوئن با قوای دسته جمعی به شاه آباد حمله نمودیم من چهل نفر از مجاهدین شجاع ارمنی و ده مجاهد ایرانی همراه داشتم بادسته پنجاه نفری از سمت جنوب به شاه آباد حمله ور شدیم مستبدین در کاروانسرای مستحکمی مجتمع شده و سنگر بندی کرده بودند در اطراف این کاروانسرا جنگ از ساعت هشت شب تا ده صبح دوام یافت در تمام این مدت تیراندازی شدیدی از دو طرف ادامه داشت در جریان زد و خورد قزاقها بر اثر عدم توانائی و مقاومت تصمیم به عقب نشینی و فرار گرفتند ولی در این بین قوای تازه به کمک آنها رسید و این گروه با یک عدد مسلسل و دو عدد توپ با خود آورده بودند قوای تازه وارد روزنه امید در دل مستبدین باز کرد با رسیدن والحق قوای مذکور آنها بجهت توپ شراینل و دو توپ مسلسل شده بودند در ساعت شش صبح بعن خبر رسید که مجاهدین ایرانی عقب نشینی کردند من این خبر را باور نمی کردم و من بکنفر از افراد خود را برای تحقیق فرستادم پس از تحقیقات صحت خبر مزبور مسلم شد مقدار مهمات و فشنگ افراد خود را بازرسی کردم و در نتیجه دریافتم که فشنگهای موجود پس از یک ساعت تیراندازی تمام خواهد شد مجاهدین ایرانی در ضمن عقب نشینی گلوله های توپ را همراه برده بودند حمله دشمن رفته رفته شدیدتر میشد و گلوله های توپ و مسلسل آنها زمینهای اطراف را زیر و رو میکرد رفقای ما چون مشاهده کردند که نمیتوانند توپ را با خود ببرند بدون اطلاع من توپ را درجا گذارده و فرار کردند در این گیرودار بکنفر از مجاهدین ارمنی بنام دراد کشته شد قوای مستبدین از مشاهده عقب نشینی ما بجوش آمدند و باران گلوله بسر ما ریختند با مشاهده این اوضاع دریافتم که دیگر نمیتوانم با عده قلیلی در مقابل گلوله دشمن ایستادگی کنم و از طرف دیگر چون عقب نشینی دسته جمعی برخلاف عقل سلیم بود لذا دستور دادم که مجاهدین دسته دسته عقب نشینی کنند باین

حرکت اردوی ملی از قزوین

ترتیب افراد من کم کم عقب نشینی کردند تا آنجائیکه در سنگرهای مقدم جبهه جنگ فقط من با پنج نفر باقی ماندیم و در ضمن عقب نشینی مشاهده شد که رفقا توپ را بجای گذارده و فرار کرده اند و خواستند توپ را همراه خود ببرند ولی موفق نشدند زیرا توپ در دشت همواری افتاده بود و دشمن از مشاهده عقب نشینی ما و پیروزی خویش به هیجان آمده و تیراندازی خود را شدیدتر کرده بود.

در نتیجه این پیش آمد تصمیم گرفتیم که توپ را در همان جا گذارده و عقب نشینی کنم ولی قبل از حرکت کلیه چرخهای توپ را در آوردم و با خود برداشته و توپ خراب شده را بجای گذاردم و بسوی کرج عقب نشینی کردم.

بعداً قزاقها می آیند و این توپ خراب شده را با خود میبرند و این توپ را بلافاصله بطهران حمل مینمایند و در آنجا به همراهی عده کثیری قزاق و اشخاص دیگر آنرا با جلال و ابهت خاصی در خیابانهای طهران بمعرض نمایش مردم قرار میدهند و برای اهالی شهری شرح بی اساس مبنی بر شکست قطعی مجاهدین و متلاشی شدن صفوف آنها منتشر مینمایند.

در کرج سپهدار با افراد خود بقوای ما ملحق شد و در حین زد و خورد رشادت قابل تقدیری از خود نشان دادند و در حین حرکت از ینگی امام به سپهدار خبر میدهند که قزاقها مجاهدین از منی را از بین برده اند و متواری نموده اند سپهدار که بی اساس بودن شایعات مذکور را درک کرد با آنها وقعی نگذارد و شتابان بسوی ما حرکت میکند در این ضمن نمایندگان روس و انگلیس بحضور ما آمدند و از طرف دو سفارتخانه مذکور نامه ئیکه مضمون آن تقریباً از این قرار بود بمن دادند: شاهنشاه فرمانی مبنی بر اعطای مشروطیت صادر نموده است اگر شما از این موضوع سرپیچی کنید از جمله آشوب طلبان که مایل بر هم زدن نظم و امنیت هستند قلمداد خواهید شد در این صورت دولتهای متبوع ما بناچار در امور داخلی شما مداخله خواهند کرد.

در جواب این نامه نوشتیم که ما با کمال خورسندی پیشنهاد شما را قبول میکنیم چه یگانه درخواست ما برقراری اصول مشروطیت است ولی چون شاه بارها بوعده ها

فصل هشتاد و هشتم

و حتی به قسمهای خود پشت پا زده ما بخود حق میدهیم که بوعده اخیری نیز اعتماد نداشته باشیم اگر شاه واقعاً بی غرضانه میخواهد اصول مشروطیت را برقرار سازد باید بما اجازه دهد با يك عده صد و پنجاه نفری وارد شهر شویم و باید مجلس شورای ملی را دایر و فوری فرمان انتخاب نمایندگان مجلس را صادر نماید و وزرای خائن و بدکار را از اطراف خود دور سازد که علت اصلی این خونریزیها بوده اند.

اگر این پیشنهاد های ما مورد قبول واقع گردید حاضریم با او از در مسالمت و صلح در آئیم و الا بجنگ همچنان ادامه خواهیم داد چون نمایندگانیکه بحضور ما آمده بودند از طرف شاه اختیار تام نداشتند خاطر نشان ساختند که پس از سه روز به پیشنهاد های ما جواب خواهند داد و پس از سه روز جواب دادند که شاه با پیشنهاد های ما موافقت نکرده است پس از ختم این مذاکرات که منتج به نتیجه مثبت نگردید تصمیم نهائی اتخاذ کردیم که بسوی طهران حرکت کنیم.

در شب ۲۲ ژوئن سردار اسعد بهمراهی صد نفر در ده قره تپه بملاقات ما آمدند در ضمن این ملاقات تصمیم گرفتند که به فیروز بهرام که محل قوای دولتی بود حمله کنیم افراد من در مرکز و افراد سردار اسعد در جناح راست و افراد سیه دار در جناح چپ جبهه قرار گرفته بودند فیروز بهرام در ۱۷ کیلومتری طهران واقع است صبح روز ۲۴ ژوئن من باتفاق میرزا علیخان سرتیپ شروع به پیروی کردیم و در سه کیلومتری قره تپه جنگ شروع شد افراد من از سه طرف محاصره شدند افراد میرزا علیخان سرتیپ پس از دو نفر کشته دادن فرار اختیار کردند فقط میرزا علیخان باتفاق یکنفر در آنجا باقی ماند جنگ سختی در گرفت و تا ظهر ادامه داشت طرفداران استبداد چون دیگر قادر مقابله باما نبودند این بار بحیل ذیل توسل جستند مستبدین بختیاری دوری زده و پرچم قرمز که علامت آزادیخواهی بود برافراشتند و پیش آمدند من چنین پنداشتم که آنها بختیار بهای مشروطه خواه هستند که در فاصله پانزده کیلومتری باقوای دولتی مشغول جنگ بودند مستبدین بختیاری بصفوف قتون شاهدین داخل شده و رفقا را خلع سلاح نمودند و بقصد دستگیر کردن من سراغ فرمانده را مکارفتند یکی از رفقا

حرکت اردوی ملی از قزوین

بنام آبراهام که از اهالی همان دهات بود از وضع صحبت و لهجه آنها فهمید مقصود آنها چیست بلافاصله بمن اطلاع داد که خیال دارند شما را زنده دستگیر کنند چون از نقشه خائنانه این عده اطلاع حاصل کردم بدون فوت وقت بوسیله شلیک موزر آنها را نقش بر زمین کردیم در این زد و خورد فقط موزر و ده تیر بکار میرفت بختیارها پس از آنکه پنجاه الی شصت نفر کشته دادند و با فرار گذارده و عده نیکه بضد ما دست بچنگ زدند بودند سیصد نفر بودند در صورتیکه عده ما از پنجاه نفر تجاوز نمیکرد.

در حین چنین زد و خوردی دو نفر ارمنی قفقازی بنام خجیر و مامیکن و یک نفر گرجی کشته شد و دو نفر ارمنی و مسلمان زخمی شدند.

این اقدام خطرناک بختیارها علت دیگری نیز داشت شاه برای سرمن ده هزار تومان جایزه تعیین کرده بود آنها بادللی آکنده از حرص و آزد در صدد زنده دستگیر کردن من برآمدند لاجرم پیوسته سراغ مرا میگرفتند پس از فرار بختیارهای فوق الذکر بختیارهاییکه بطرفداری از مشروطه میجنگیدند با پرچم قرمز از دور نمایان شدند چون دفعه اول فریب خورده بودیم این بار ما نیز بتصور اینکه این عده جدید از افراد دشمن هستند بد آنها اخطار کردیم که جلوتر نیایند آنها هم از مشاهده کلاههای ما باشتباه افتاده و به گمان اینکه ما قزاق هستیم بما شلیک کردند بر اثر تیراندازی متقابل که همه سوء تفاهم بود هفت نفر از بختیارها که چهار تن از خوانین معروف آنها بودند کشته شدند.

در این بین یکی از افراد سپهدار با اتفاق یک عده افراد مجاهد بختیاری پیش آمده و گفتند این عده تازه وارد از مجاهدین مشروطه خواه بختیاری میباشند و شما بی جهت بسوی آنها تیراندازی کردید در این وقت ما باشتباه خود پی بردیم ولی دیگر کار از کار گذشته بود و بختیارها نعشهای خود را برداشته با دای پر از کینه بطرف اردوی سردار اسعد رفتند قبل از عزیمت آنها بختیارهاییکه با اتفاق سپهدار به محل حادثه آمده بودند از مشاهده اجساد کشته شدگان شیون و زاری عجیبی برآه انداختند.

بطوریکه در بالا ذکر کردم در میان آنها چند نفر از خوانین نامی دیده میشد

فصل هشتم و هشتم

آنان از ما شکایت کردند ولی هنگامیکه اجساد کشته شدگان بختیاریهای استبداد را دیدند از بغض آنها تا اندازه‌ئی کاسته شد زیرا در میان آنها خانهای مشهور جلب توجه میکرد سردار اسعد فرمانده بختیاریها که شخص فهیم و مدبر بود چون از واقعه مذکور اطلاع حاصل میکند نامه‌ئی بدین مضمون به سپه‌دار مینویسد استبدعا میکنم از قول ما به یفرم خان و مجاهدین ارمنی خاطر نشان سازید که خاطر من از این پیش آمد متأثر گشته ولی چون این اقدام عمدی صورت نگرفته و ناشی از سوء تفاهم بوده لذا خواهش میکنم ما و شما آنها را بدست فراموشی بسپاریم زیرا هدف و منظور ما در این وقایع بحرانی چنین تقاضا میکند که دست بدست هم دهیم و با دلی پراز کینه بطهران حمله ور شویم در خاتمه من امیدوارم که یفرم خان با در نظر گرفتن هدف و مقصود ما خواهش مرا بپذیرد لذا من قبلاً از ایشان اطهار تشکر میکنم.

من که فرصت مناسب برای پی بردن بافکار عالی و شناسائی شخصیت ممتاز سردار اسعد رئیس بختیاریها یافتم با اتفاق قشون بسوی بادامک حرکت کردیم در نزدیکی بادامک بر فراز تپه عده‌ئی قزاقها در سنگری جای گرفته بودند مجاهدین بختیاری و مسلمانها قزاقها را وادار بفرار نمودند و در نتیجه تمام عده مجاهدین بر فراز تپه مذکور متمرکز گردیدند در این بین جنگ سختی در بادامک میان ما و قشون دواتی در گرفت و مدت چند ساعت ادامه یافت.

تا اینکه ما بالاخره بادامک را متصرف شدیم در سنگرهای بادامک سه روز متوالی با قزاقها و بختیاریهای استبدادی در جنگ و نزاع بودیم در حین این زد و خورد یکی از رفقای ارمنی ما موسوم به دسیان که اهل آنجا و مالک بود کشته شد و در بامداد سومین روز جنگ بادامک قوای دولتی حمله شدید نهائی خود را شروع کرد توپها و مسلسلهای آنها از سه طرف باران گلوله بر سر ما میبارید قزاقها در تحت حمایت توپهای خود بسمت سنگرهای ما پیشروی میکردند.

عده‌ئی از مجاهدین از حمله شدید قشون دولتی ترسیده پشت بدشمن کردند من برای مقابله با حمله سخت قوای دولتی دیوارهای دهکده را ترك گفته و توپي همراه

حرکت اردوی ملی از قزوین

برداشتیم و بطرف جناح راست آنها که خیلی پیشروی کرده بود حرکت کردم عده‌ئی در سنگرهای آن حدود جا داده و توپ را بکار انداختیم اتفاقاً شلیک توپ بر اثر لیاقت و کاردانی فتودر آلمانی خیلی کاری واقع شد چون از جناح راست دشمن به جبهه مرکزی برگشتم دیدم از مجاهدین عدهٔ خیلی در سنگرهای خود باقی مانده‌اند از مشاهدهٔ این وضع بی‌اندازه عصبانی شدم و در چهار طرف دهکده قراول گذاردم و دستور دادم که هر کس در صدد فرار برآمد بیدرنگ تیربارانش کنند چون بسمت دیگر دهکده رفتم دیدم که سیه‌دار با اتفاق هفتاد نفر خیال عقب‌نشینی دارد بوی نزدیک شده پرسیدم کجا می‌روید ضمناً از اقدامات خود او را مطلع ساختم و یاد آور شدم که همین محل آرام نشسته و منتظر اقدامات من باشند.

بحرف من گوش فرا داد در زیر درختی بانتظارم نشست سپس توپ دیگری را باخود برداشته بطرف جناح چپ دشمن حرکت کردم محمودخان که از فارغ‌التحصیل‌های مدرسه نظام اسلامبول بود بسوی جناح چپ دشمن شلیک کرد دستور دادم درست گلوله‌های توپ را به نقطهٔ تیکه مسلسل و توپ‌های دشمن هست نشانه‌گیری کند و در نتیجه این تیراندازی توپخانه دشمن بزودی خاموش گردید سپس به جبهه مرکزی برگشته و رفقا را همراه خود برداشته از سنگرها بیرون آمدم بدون ترس و بیم با وجود تیراندازی شدید دشمن بصوف آنها حمله نمودیم دشمن که دیگر یارای مقاومت نداشت سراسیمه بعقب‌نشینی در ده احمدآباد متمرکز گردید دستور دادم از سه طرف بسوی آنها شلیک کنند خود در پشت توپ سوم قرار گرفتم اتفاقاً یکی از گلوله‌های توپ ما درست وارد دهانهٔ توپ دشمن شد و آنرا از کار انداخت این اتفاق افراد دشمن را مرعوب نمود و باحال وحشت در صدد فرار از این مهلکه برمی‌آیند ما فرار دستجات دشمن را بخوبی مشاهده می‌کردیم درست در جناح چپ آنها دهکده احمدآباد قرار داشت ما دهکده مذکور را بلافاصله متصرف شدیم تاراه حرکت‌مان بطرف طهران باز باشد این دهکده در فاصله ۲۱ کیلومتری طهران واقع است.

فصل هشتاد و هشتم

سر دار اسعد مینویسد

پنج روزیکه من در رباط کریم متوقف بودم با سپهدار مسکاتبه داشتم همینکه مذاکرات با محمدعلیشاه بجائی نرسید با اردو بطرف یافت آباد حرکت کردم در حدود یافت آباد مطلع شدم که قشون دولتی یافت آباد را تصرف کرده واردوی دولتی در آنجا مستقر گشته است چون میخواستم بدون مشورت سپهدار با قشون دولت وارد جنگ نشوم لذا در قاسم آباد اطراق کردم و فردای آنروز در قره تپه با سپهدار ملاقات نمودم در این موقع یافت آباد، شاه آباد، حسن آباد، قلعه شاه و تپه سیف در تصرف قوای دولتی بود بیستم جمادی الآخر یک ساعت از روز گذشته با صدای شلیک قشون دولت از خواب بیدار شدم و با فراد اردو دستور دادم که در بیرون قریه در حال آماده باش منتظر دستور باشند بزودی فهمیدم که جنگ میان سپهدار با اردوی امیرمفخم آغاز گشته چون عده قشون دولتی زیاد بود دستور دادم جناح چپ قشون اردوی سپهدار را افراد مانقویت کنند. یفرم خان که پیش قراولی قشون مجاهدین را عهده دار بود در موقعیکه میخواست بطرف بادامک برود مصادف با قشون دولتی میشود و بجنگ میبردازد.

شمار اردوی مجاهدین بستن پارچه قرمز ببازو بود چون ما مجال نکرديم پارچه قرمز به بازوی افراد بختیاری ببندیم دسته‌ای از قشون تحت فرمان یفرم افراد اردوی ما را قشون دولتی پنداشته بودند و بما حمله ور شدند و از طرفین چند نفر کشته شد ولی بزودی مجاهدین با شتاب خود پی بردند و با تأسف بسیار در مقام یوزش بر آمدند. همانروز اردوی ما با امیرمفخم بجنگ پرداخت و تا غروب آفتاب جنگ ادامه داشت و اسدالله خان داماد صمصام السلطنه نصرالله خان دائی زاده و پانزده نفر دیگر از افراد ما کشته شدند آنشب را این دولشکر در مقابل هم بصبح رسانیدند و صبح دوباره جنگ شروع شد چند ساعتی از روز گذشته بود که صدای غرش توپ از دور بگوش ما رسید و پس از تحقیق معلوم شد قشون سپهدار با قشون دولتی در بادامک بجنگ پرداخته اند. طرف عصر من خودم را به کمک سپهدار رسانیدم و وارد میدان کارزار شدم اردوی دولتی که در بادامک با ما میجنگید از چهار هزار نفر متجاوز بود و از یک توپخانه

حرکت اردوی ملی از قزوین

نیرومند و توپچیهای ماهر بهره مند بود تکیه گاه قشون دولتی شاه آباد ، یافت آباد ، تپه سیف ، دبه شاه ، احمد آباد بود و در آنجا استحکاماتی بنا کرده و پشت سر اردوی خود را بر طبق اصول نظامی محکم کرده بودند فردای آنروز هم جنگ بشدت ادامه داشت و تلفات سنگینی بطرفین وارد شد.

حرکت بطرف طهران

آنروز جنگ بادامک تا غروب آفتاب ادامه داشت بدون آنکه فتح و شکست یکی از دو طرف وارد شود ولی آتش توپخانه قشون دولتی بسیار سهمگین بود و تلفات سنگینی به ملیون وارد آورد .

بواسطه رسیدن شب طبعاً جنگ متار که شد و طرفین بار دوگاه خود باز گشتند و به تهیه جنگ فردا پرداختند .

پاسی از شب گذشته سردار اسعد و سپهدار و چند نفر از سر کردگان قشون ملی بمشورت پرداختند و پس از گفتگوی بسیار بر این عقیده شدند که بدون آنکه اردوی دولتی متوجه شود از تاریکی شب استفاده کرده روانه طهران شوند و پایتخت را غافلگیر کرده اشغال نمایند .

این نقشه سرداران قشون بسیار عاقلانه و منافع بسیاری در برداشت .

اول آنکه از طهران به سرداران ملی خبر داده بودند که شاه در تهیه يك قشون نیرومند چندین هزار نفره است که به کمک اردوی دولتی که باملیون در جنگ است بفرستد و هر گاه اردوی دولت بوسیله قشون اعزامی تازه نفس تقویت میشد کار مشکل و موفقیت قشون ملی خطرناک میشد دوم اگر جنگ بادامک بطول میانجامد ولو آنکه بفتح قشون ملی خاتمه پیدا میکرد چون شهر طهران در آن زمان دارای دروازه های محکم و برج و بارو بود و خندق عمیقی که بوسیله خاک ریز مرتفع حفاظت میشد شهر را احاطه کرده بود سهولت ممکن بود وسائل دفاع شهر را فراهم نمود و با ساختن سنگرها و نصب توپ در روی ارتفاعات و گماشتن قوای نظامی در سردر دروازه ها و خاک ریزها فتح شهر مشکل و بدرازا بکشد .

فصل هشتاد و هشتم

سوم سرداران ملی اطمینان داشتند که عده زیادی مشروطه خواهان طهران از دیرزمانی مسلح شده و خود را برای جنگ آماده نموده اند و بمحض ورود قشون ملی بیاری آنان قیام خواهند کرد و بجنگ خواهند پرداخت .

چهارم باغافلگیر کردن شهر قشون ملی میتوانست بسهولت نقاط مهم که از نظر استراتژیک اهمیت داشت از آن جمله مسجد سپهسالار و مجلس را اشغال نماید و از این راه مزیت بردشمن پیدا کند .

این بود که هنوز یاسی از شب گذشته بود که اردوی ملی بدون سروصدا و بدون آنکه بگذارد دولتیها که بیش از یک کیلومتر میان آنها فاصله نبود متوجه شود اردوی دولتی را دور زدند و تازه سفیده صبح طلوع کرده بود که قشون ملی در حالیکه سپهدار و سردار اسعد سواره در جلو آنها در حرکت بودند بطوریکه در فصول آینده خواهیم نگاشت وارد پایتخت شدند .

۴۴

بطوریکه تصرالدوله نقل میکرد در جلسه مشورتی که در بادامک تشکیل یافت وثوق السلطنه دادور حضور داشت و سرداران ملی را تشویق بحرکت فوری بمطرف طهران نمود و وثوق السلطنه پیش از انقلاب گیلان لشکر نو بس باسی قشون استرا باد بود و در زمانیکه سپهدار حکومت و ریاست قشون استرا باد را عهده دار بود با او دوست و همدم شده بود بمحض اینکه خبر انقلاب گیلان را شنید به شغل دولتی که داشت دست پا زد و مثل سایر مجنوبین آزاده و فریفتگان مشروطیت راه گیلان را پیش گرفت و در جرگه مجاهدین وارد شد .

وثوق السلطنه بواسطه آشنائی به تشکیلات اداری و محاسباتی قشون در اندک زمانی امور مالی قشون ملی را اداره نمود و مهمات اردوی ملی را تهیه کرد و از همان زمان تا فتح طهران در تمام حوادث و جنگها با سپهدار هم قدم بود .

همینکه سپهدار بوزارت جنگ منصوب شد بلادرنگ وثوق السلطنه را بریاست محاسبات کل قشون که سابق بر این وزارت لشکر مینامیدند انتخاب نمود .

فصل هشتم و نهم

حفاظت پایتخت

پس از آنکه دو اردوی دولتی که برای جلوگیری از قشون ملی از شهر بیرون رفتند محمدعلیشاه تمام وقت خودش را صرف تهیه نقشه دفاع شهر طهران نمود و باستحکام تمام نقاط مستحکم و مرتفع که برای جنگ و دفاع مناسب بود پرداخت. تمام دروازه های طهران را که هر يك در حقیقت دژ مستحکمی بود مخصوصاً دروازه های شرقی و جنوبی را که در سر راه قزوین و قم بود بوسیله توپهای دهن پر قدیمی و خمپاره و عده های سرباز مستحکم نمود.

میدان مشق و قزاقخانه و سربازخانه های اطراف آن از دیر زمانی سنگر بندی شده و استحکاماتی در نقاط حساس بنا کرده بودند مرکز عملیات جنگی قشون دولتی بود و چندین هزار نفر قزاق و سوار و يك دستگاه توپخانه قوی آنجا را اشغال و محافظت مینمود عمارت محکم و مرتفع قزاقخانه مرکز ارکان حرب و صاحب منصبان ارشد و جایگاه لیاخف فرمانده کل قشون بود تمام وسائل جنگی که دولت در اختیار داشت به آن ناحیه منتقل کرده بود و عده زیادی توپهای قوی و دورزن در روی استحکامات و ارتفاعات جا داده بودند طویله ها پر از اسب و قاطر بود و تمام سربازخانه ها از افراد مسلح مالا مال بود سطح میدان توپخانه از کاریها و دوچرخها و آمبولانس ها و نخایر جنگی پوشیده شده بود.

بیست و چند قراولخانه که در نقاط و محلات مختلف شهر طهران وجود داشت مستحکم شده بود و در هر يك سی الا پنجاه نفر سرباز شبانه روز مراقب و قراولی میدادند و آماده کارزار بودند.

در چندین نقطه خاک ریز خندق که مسلط بشهر بود توپهای بزرگ استوار

فصل هشتاد و نهم

کردند مخصوصاً دروازه دوشان تپه که امروز بنام ژاله خوانده میشود و دروازه حضرت، عبدالعظیم را بیش از سایر نقاط مستحکم کرده و توپ گذارده بودند سر بازخانه‌های نایب السلطنه، خیابان ماشین، سر قبر آقا را که هر يك گنجایش هزار نفر سوار و سرباز دارد مستحکم نموده و در هر يك چندین صد نفر سرباز گماشتند میدان توپخانه که خود محل مستحکمی است و دارای دیوارهای مرتفع و حجرات زیادی میباشد مرکز افواج سیلاخوری و ممقانی قرار داده بودند.

ارک دولتی و عمارات سلطنتی و گلستان که همگی دارای دیوارهای مستحکم میباشد بوسیله سربازان مسلح و گارد مخصوص محافظت میشد و در عمارت نقاره‌خانه چند توپ کالیبر کوچک قرار داده بودند.

در قصر قجر که مسلط بر طهران است و محل محکمی است چندین باطری توپ دورزن که قادر بود تمام طهران را زیر آتش بگیرد قرار داده بودند.

محمد علی‌شاه سلطنت آباد را مقرر سلطنت قرار داده و خود و درباریان با آنجا منتقل گردیدند و اطراف قصر را چندین صد نفر سرباز پیاده و سواره احاطه و محافظت مینمودند.

با این ترتیب محمد علی‌شاه شهر طهران را بوسیله هشت به هزار نفر قشون مجهز و توپخانه سنگین و هزاره‌نفر از الواط و اراذل شهری مبدل بیک درمستحکم نمود که هر گاه قشونیکه باستقبال اردوهای ملی رفته بود شکست بخورند و ملیون بطرف شهر حمله ببرند پایتخت را از هجوم و سقوط محفوظ نگاهدارد و مشروطه خواهان را در پایتخت شکست دهد.

ورود بطهران

چون به سرداران ملی خبر داده بودند که دروازه‌های شهر را از طرف قشون دولتی مستحکم نموده‌اند مخصوصاً دروازه‌هایی که بجاده حضرت عبدالعظیم و جاده قزوین منتهی میشد مصلحت دانستند که شهر را دورزده و از دروازه بهجت آباد وارد شهر بشوند چون دروازه بسته بود مجاهدین با چند بمب دستی در بزرگ را از جای کنده و قرارها

حفاظت پایتخت

را کشتند و وارد محوطه شهر شدند و تفنگ‌ها بدست بطرف مجلس روانه شدند در طول راه بچند قراولخانه برخوردند و زد و خورد میان سربازهای ساخلو و مجاهدین در گرفت که در نتیجه جمعی کشته و زخمی شدند و قراولخانه‌ها یکی بعد از دیگری بتصرف قشون ملی درآمد بمحض ورود قشون ملی به مجلس سربازهای دولتی که در مجلس بودند راه فرار را پیتس گرفتند و محوطه مجلس بتصرف مجاهدین درآمد.

ت. ۲۰ - گروهی از مجاهدین و سربازان در محوطه مجلس پس از تصرف آن.

چون عمارت مجلس ویران شده بود و اطاقها طاق و در و پنجره نداشت سرداران صلاح دانستند مسجد سپهسالار را مرکز ارکان حرب قرار بدهند و تا خاتمه جنگ در آنجا سکنی داشته باشند.

طلاب مستبد که در مسجد سپهسالار سپهسالار و سردار اسعد پس از فتح طهران

منزل داشتند بمحض اینکه متوجه شدند مجاهدین وارد مجلس شده‌اند از ترس درهای مسجد را که بسیار محکم بود بستند و همگی در کتابخانه مسجد اجتماع نمودند مجاهدین يك بمب در مقابل در مسجد زمین زدند که عمارات اطراف را بلرزه در آورد و در مسجد از جا کنده شد سپس مناره‌های مسجد را اشغال نموده و در روی پشت بامها و نقاط مرتفع بسنگر بندی پرداختند.

شیخ علی مدرس یزدی که در مدرسه سپهسالار سکنی داشت داستانی از آنروز نقل میکرد که ذکر آن خالی از تفریح نیست آنچه‌هاست که در مسجد سپهسالار منزل داشتند چون جنگی مستبد بودند فوق العاده از مجاهدین هیت رسیدند و آنها را آدم خوار و بیرحم میدانداشتند مجاهدین هم بشکل مخوفی خود را در آورده بودند و هر يك چند قطار فشنگ دور کمر و شانه‌های خود بسته و يك موزر به کمر آویخته بودند و تفنگ در دست داشتند و بعضی از آنها يك توپره بمب دستی بردوش داشتند کلاههای مجاهدین بزرگ و از پوست پریشم بود بطوریکه يك قسمت از صورت و گردن

فصل هشتاد و نهم

آنهارا میپوشانید آخوندها بحدی از مجاهدین میترسیدند و داستانها از آنها شنیده بودند که یقین داشتند همگی کشته خواهند شد و احدی جان سلامت در نخواهد برد پس از آنکه در کتابخانه مسجد پناهنده شدند و در را از داخل بستند با تن لرزان و چشم گریان بوصیت پرداختند آخوندی در ضمن وصیت کردن در حالیکه گریه میکرد و میگفت بچه‌هایم یتیم شدند و محال است ماجان از دست مجاهدین بدر ببریم و بکلی از زندگی مایوس بود چشمش به سرقلیان که بادگیر نقره داشت افتاد و در همان حال گریه و زاری آهسته بادگیر نقره را در جیبش گذارد ولی برخلاف انتظار و تصور آخوندها مجاهدین متعرض آنها نشدند و فقط به بیرون کردن آنها از مدرسه قناعت کردند.

پس از آنکه سرکردگان قشون ملی در مجلس و مسجد مستقر گردیدند بر طبق نقشه‌ئی که قبلاً تهیه کرده بودند تصرف هر ناحیه‌ئی از شهر را بمعهده دسته‌ئی از قشون ملی واگذار کردند.

ساعتی از ورود مجاهدین بشهر نگذشته و هنوز آفتاب نرزه بود که صدها نفر مشروطه خواهان طهران که همگی مسلح و آماده برای جنگ بودند وارد مسجد سپهسالار شده و بقشون ملی پیوستند و رهبری آنها را در اشغال نقاط حساس شهر عهده دار گشتند آزادبخواهان معروف هم در اندک زمانی خود را به مجلس رسانده و چون یار مهربان سرداران و سرکردگان قشون ملی را در بر گرفتند.

پس از چند ساعت قشون دولتی که در بادامک بود و اغفال شده بود وارد طهران شدند و بسایر افواج دولتی ملحق گشتند.

مهمترین نقطه مستحکم که در دست قشون دولتی بود قزاقخانه و میدان مشق و میدان توپخانه و ارك دولتی بود در ارتفاعات این مراکز عدّه زیادی توپ نصب کرده و جمعی سرباز و سوار برای حفاظت گماشته بودند چند باطری توپ در میدان مشق و در قصر قجر و خاك ریز خنسدق دوشان تپه نصب کرده بودند چون قسمت عمده قشون دولتی در قزاقخانه و میدان مشق و سربازخانه‌های اطراف آن متعزّز شده بود و این امکنه فوق‌العاده مستحکم و تسلط بر آن مشکل بود سرداران ملی تصرف قزاقخانه

حفاظت پایتخت

وشکست دادن قشون متمرکز در آن را بعهده یفرم واگذار کردند .
هنوز ساعتی از ورود قشون ملی بیایتهخت نگذشته بود که جنگ در تمام نقاط
شهر آغاز گردید و صدای توپ و تفنگ و نارنجک چون غرش رعد در فضای طهران طنین
انداز شد و تویهائی که در میدان مشق و قصر قجر و دوشان تپه استوار کرده بودند مجلس و
مسجد سپهسالار را زیر آتش گرفتند .

يك ساعت بظهر مانده نمایندگان سفارت روس وانگلیس بملاقات سپهدار و
سردار اسعد آمدند و باز همان گفته های پیش را تکرار کردند از طرف سرداران بآنها
جواب داده شد که ما برای اعاده مشروطیت به طهران آمده ایم و نمیخواستیم جنگ
کنیم ولی قشون دولتی هم در خارج طهران و هم در شهر بما حمله کرد و اقدام بجنگ
نمود اینک که جنگ آغاز شده دیگر راهی جز فتح و شکست یکی از دو طرف در
پیش نیست .

فصل نودم

سه روز جنگ

مورخین داخلی و خارجی که تاریخ انقلاب مشروطیت را نگاشته‌اند و بعضی از آنها موفق به طبع و نشر آن گردیده‌اند هیچکدام در اطراف جنگ سه روزه طهران که تقدیرات نهائی آزادی ملت ایران را از قید استبداد در برداشت و در شته تمام مجاهدات و فداکارهای سه ساله ملت ایران بآن بستگی داشت به تفصیل ننوشته و آن جنگ حماسی را که سقوط شاه ستمگر و تغییر رژیم مملکت منتهی شد با سکوت گذرانیده و با آنکه بطور اختصار چند سطرى نگارش آن اختصاص داده‌اند حتی روزنامه‌ها پس از فتح طهران بلافاصله در دایمخت منتشر شد اطلاعات مهمی از جنگی که مدتی سه روز در

اکثر محلات و کوچه و برزن و خانه‌های دایمخت با کمال شدت در جریان بود در دسترس خوانندگان خود نگذارند.

اگر مورخین و روزنامه‌نگاران نتوانستند و یا نخواهند و بعضی دیگر نتوانستند به عمل جریان جنگی که به فتح دایمخت

یغرم و سردار بهادر پس از فتح طهران

ایران منتهی شد نویسنده زیاد مورد سرزنش هستید و کارنده این تاریخ هم با اینکه تحقیقات عمیقی که از صد ها افرادیکه در جنگ سه روزه شرکت داشتند نمودم بطور کامل و رصابت حسن قادر نگارش جریان حوادث ۱۲۰۵ هجری قمری و با اینکه علاقه مند بودم که در این تاریخ آنچه را که در آن روزها در طهران

سه روز جنگ

اختصار نقل کنم و مطالب و وقایعی را که سایر مورخین ناگفته گذارده اند بتفصیل بنویسم در این مورد نخواهم توانست حق مطلب را ادا کنم و آنچه را که آرزومند بودم از عهده بر آمم علت هم اینست که در جنگ سه روزه بجز دسته های منظم قوای رسمی دولتی و اردوی ملی که از خارج وارد طهران شده بود و دارای فرماندهی منظم بودند و صاحب منصبان و سرداران ملی آنها را رهبری میکردند در صدها کوی و برزن دسته های داوطلب از مشروطه خواه و مستبد بجان هم افتاده و جنگ و زد و خورد مشغول بودند و کمترین ارتباطی با یکدیگر نداشتند و نظم و ترتیب و نقشه های در کار نبود برای آنکه بتوانم زد و خورد و جنگهای آن سه روز را در شهریکه در آن زمان در حدود سیصد هزار نفر جمعیت داشت و اکثر مردم از مستبد و مشروطه خواه دارای اسلحه بودند و هزارها نفر یا برای حفظ جان و مال و یا برای انتقام و یا برای رسیدن بمقصود و مرام با یکدیگر دست بگریبان بودند بیان کنم بطور مثال بگویم همانطوریکه اگر مقداری بخود سفید و سیاه را در یک دیگ بزرگ بریزید و زیر آنرا آتش کنید پس از آنکه آب بجوش آمد چگونه آن نخود های سیاه و سفید بدون نظم و ترتیب درهم برهم بالا و پائین میروند و کسی قادر به تشخیص وضع آنها نیست آن چند روز هم هزارها مردم طهران از مستبد و مشروطه طلب بطور درهم برهم بجان هم افتاده بودند که نگارنده شرح آن از قدرت زبردست ترس نویسندگان خارج است با آنکه شرح و بیان آن وضعیت بطور دقیق با در نظر گرفتن جزئیات امکان پذیر نیست بقدر قوه سعی هستم که آن صحنه تاریخی را چون دیگران نادیده نگرفته و تا آنجائیکه اطلاعات و مطالعات و قدرت قلم ناچیزم اجازه میدهد حقی را که مردم فداکار بگردن ما دارند ادا نمایم.

۳۹

از دیر زمانی مردم طهران اعم از مشروطه خواه یا مستبد انتظار داشتند که دیری نخواهد گذشت که بابتخت ایران بار دیگر عرصه کارزار خواهد شد و میان دولت و ملت جنگ در خواهد گرفت.

فصل نودم

پس از فتح گیلان و اصفهان بدست ملیون و زمزمه حرکت مجاهدین بطرف طهران آن ظن بیقین مبدل شد و بیش از پیش اهالی را نگران ساخت .
 اختلاف عقیده میان مشروطه خواهان و مستبدین کار را بدشمنی کشیده بود و رفتار ناهنجار طرفداران محمد علی شاه در دوره استبداد صغیر مشروطه خواهان را بغایت آزرده خاطر کرده بود و آتش انتقام در دلها زبانه میکشید مستبدین از کلمه مجاهد وحشت داشتند و از سرسختی و بیرحمی آنها داستانهای نقل میکردند و یقین داشتند که اگر روزی قشون ملی وارد طهران بشود شهر را با بمب مبدل بتل خاکستر خواهند کرد و بصغیر و کبیر رحم نخواهند کرد از طرف دیگر امیر بهادر وزیر جنگ اعلام کرده بود که بیش از آنکه انقلابیون وارد طهران بشوند شهر را مبدل بتل خاکی خواهم نمود و همه مشروطه خواهان را از زیر شمشیر خواهم گذرانند و حسرت تجدید مشروطیت را بردلشان خواهم گذارد .

این نگرانی مشروطه خواهان و مستبدین سبب شد که هر دسته برای حفظ جان و مال و غلبه بر دشمن خود را مسلح و مجهز نماید و برای دفاع آماده باشد .
 صدعا اعیان ، اشراف ، رجال ، شاهزادگان نوکرهای شخصی و بستگان خود را مسلح کرده بودند و در بام خانهها بطوریکه از نظرها پوشیده باشد سنگر و پناه گاه بنا کرده بودند .

حتی روحانیون که بر طبق عادات و سنن در جنگ شرکت نمیکردند اتباعی گرد خود جمع نمودند و آنانرا بفرار گرفتن تراندازی واداشتند بطوریکه در یکی از نامه های حاجی شیخ فضل الله که در جلد چهارم ابن تاریخ بطبع رسید و از نظر خوانندگان گذشت مشارالیه پنجاه قبضه تفنگ از دولت دریافت نمود و مقداری اسلحه از خارج تهیه کرد و متجاوز از صد نفر اتباع و بستگان خود را برای جنگ بامشروطه خواهان آماده نمود .

مشروطه خواهان هم در هر کوی و برزن انجمنهای سری چند تفری داشتند و با فروختن خانه و اثاثیه خود مقداری تفنگ و فشنگ تهیه نموده بودند و با بی صبری انتظار

سه روز جنگ

ورود قشون ملی را بیاینتخت داشتند .

در نتیجه در طهران بعلاوه سربازخانهها و قراولخانهها و توپخانه و قزاقخانه که مراکز رسمی قشون دولتی بود صدها کانون مسلح بوجود آمده و هزارها نفر از مستبدین و مشروطه خواهان در زوایا و کوچه های شهر آماده کارزار شده بودند بعلاوه . صنیع حضرت که یکی از صاحبمنصبان توپخانه بود و ما مکرر نام او را در صفحات گذشته این تاریخ برده ایم با پول زیادیکه محمدعلیشاه در اختیار او گذارده بود علناً صدها نفر از الواط و اوباش و قاطرچی را لباس متحدالشکل و کلاه مخصوص که بنام کلاه صنیع حضرتی معروف شده بود پوشانیده و آنها را مسلح کرده و نقاط مرتفع و حساس شهر را که از نظر حمله و دفاع اهمیت داشت بدست آنها سپرده و آماده کارزار نموده بود . همینکه خبر حرکت مجاهدین از قزوین بطرف طهران در شهر منتشر شد بدستور حاجی شیخ فضل الله شیخ محمود ورامینی باششصد نفر اتباع مسلح خود وارد شهر شد و حفظ محله سنگلج و چاله میدان بعهده او محول گردید .

مشروطه خواهان هم سه مرکز مهم ملی در طهران تاسیس کرده بودند که در هر يك عده ای افراد مسلح در آن عضویت داشتند و آماده کارزار بودند بکمی کمیته جهانگیر که برهبری مستعان الملک تاسیس یافته بود و بیش از سیصد نفر افراد مسلح آماده جنگ داشت دیگر اعضای قدیم انجمن برادران دروازه قزوین بودند که از دیرزمانی گرد هم جمع شده و جمعی را مسلح کرده و مسئولیت اشغال دروازه های غربی شهر را بعهده گرفته بودند دیگری انجمن احرار سر قبر آقا بود که برهبری عده ای از کسبه آن محل از آن جمله متهدی غلامحسین رنگرز و متهدی عبدالخالق تخت گیوه ساز تشکیل یافته بود و چون استطاعت مالی نداشتند با فروختن اثاثیه خانه و قرض مقداری تفنگ و فشنگ تهیه کرده و در حدود هفتاد نفر را برای حمایت از آزادی و مشروطیت مسلح نموده و آماده کارزار بودند برای آنکه فرزندان آینده این آب و خاک بپایه فداکاری و قدرت ایمان آن مردمان پا کدل و صاف نیت پی ببرند خالی از فایده نمیدانم که از وضع زندگانی آنها چند کلمه بنویسم اکثر این افراد در

فصل نودم

يك كاروانسرای خرابه در طرف جنوبی سرقبر آقا بشغل رنگریزی اشتغال داشتند و با کمال سختی و بدبختی زندگی میکردند و دستهای آنها بواسطه رنگ نیل چون قیر سیاه بود و بهمین جهت در جنگی که پیش آمد آنها بمجاهدین سیاه دست معروف شدند. همسر عبدالخالق که شغل شوهرش ساختن تخت گیوه بود و سال گذشته در سن هشتاد سالگی در گذشت برای نگارنده نقل کرد :

در آن روزهای طوفانی شوهر من هرچه کوشش کرد که پولی بدست بیاورد و با آن پول يك تفنگ بخرد موفق شد عاقبت يك نخته قالی کهنه که بگانه فرش زیر پای ما بود به بیست و دو تومان فروخت و با آن يك تفنگ ورنند کهنه خرید و در تمام سه شبانه روز که میان ملیون و قشون دولتی جنگ بود بدون آنکه لحظه‌ئی بخوابد یا آرام بگیرد با سربازها که در سربازخانه‌ئیکه در همسایگی ما بود جنگید و عاقبت مجروح شد و پس از خانمه جنگ مدت شش ماه بستری بود و پس از بهبودی چون پای راستش تیر خورده بود تا آخر عمر میلنگید و بزحمت راه میرفت .

مجاهدین سیاه دست پس از آنکه صدای توپ و تفنگ از مرکز شهر بلند شد و ورود مجاهدین را بمرکز اعلام نمود دسته جمعی بطرف سربازخانه سرقبر آقا که بیس از صد نفر سرباز در آن بود حمله بردند و با شجاعت بی نظیری آن بنای مستحکم را محاصره نموده و پس از سه روز جنگ و دادن چند نفر کشته و عده‌ئی مجروح سربازخانه را تصرف کرده و سربازها را خلع سلاح نمودند و جوانمردانه بدون آنکه کوچکترین صدمه‌ئی بآنها بزنند با محبت و مهربانی و دادن خوراک آزادشان کردند .

این مردان یا کدل که تمام دوره جنگ را با شجاعت و از خود گذشتگی و دادن تلفات و تحمل خسارت بسیار در راه مشروطیت جنگیدند پس از فتح طهران بدون تظاهر و خود نمائی تفنگ را کنار گذاردند و بدون آنکه پاداشی از کسی بخواهند و انتظار حق شناسی داشته باشند بکسب و کار خود مشغول شدند .

نقشه جنگی دولتیها

بمحض آنکه خبر ورود اردوی سردار اسعد به قم با اطلاع محمدعلیشاه رسید و

سه روز جنگ

زهزمه حرکت اردوی سپهدار از قزوین در شهر منتشر شد محمدعلیشاه با يك جدیت بی سابقه‌ئی بفعالیت پرداخت بطوریکه میگویند شبها نایمه شب بیدار بود و تمام ساعات روز را با سران قشون خود بمشورت و دادن احکام و دستورات و تهیه وسائل جنگی و تقویت قشون میپرداخت از یکطرف بوسیله سعدالدوله از سفرای روس و انگلیس تقاضا نمود که میان او و سردار اسعد و سپهدار واسطه بشوند و از حرکت آنها بطرف طهران مانع شوند و آنها را قانع کنند که چون دولت مشغول تهیه افتتاح مجلس شورای ملی با همان مقررات قانون اساسی میباشد و مشروطیت را با تمام کمیت و کیفیت چون گذشته در ایران برقرار خواهد کرد دیگر آمدن آنها بطهران مورد ندارد و خوب است برای جلوگیری از جنگ و خونریزی بمحل خود برگردند و منتظر اقدامات دولت باشند.

از طرف دیگر قشون ساخلو مرکز را که در حدود بیست هزار نفر میشد به دو دسته قسمت نمود يك قسمت را مأمور جلوگیری از اردوی سپهدار و سردار اسعد نمود و نیم دیگر را مأمور حفظ پایتخت کرد که در مراکزى که با نقشه دقیق معین شده مستقر کردند.

توضیح

قشونی را که شاه برای جلوگیری از هجوم ملیون بطهران معین کرده به دو دسته یکی کوچکتر و دیگری بزرگتر تقسیم نمود قسمت کوچکتر را بریاست امیر مفخم بختیاری مأمور جلوگیری و جنگ با سردار اسعد نمود و قسمت بزرگتر را بریاست لیاخف مأمور جنگ و جلوگیری اردوی سپهدار کرد.

امیر مفخم بختیاری با يك اردوی سه هزار نفری مرکب از شصت سوار بختیاری و چهارصد نفر قزاق و سه باطری توپ کوهستانی و عده‌ئی سرباز و سوار ایلات متفرقه راه قم را پیش گرفت و در گردنه حسن آباد که محل کوهستانیست و عبور از آن کار مشکلی است اردوی خود را مستقر نمود و تمام ارتفاعات اطراف را مستحکم کرد و توپهائی که در اختیارش بود در نقاط مهم قرار داد و منتظر ورود اردوی سردار اسعد شد.

فصل نودم

همینکه سردار اسعد به نزدیکی حسن آباد رسید و مطلع از وضعیت گردید چون نمیخواست بملاحظه خانوادگی و قوم خویشی بابختیاریها بجنگد و امیرمفتح هم حاضر بسازش با او نشد بناچار عقب نشینی کرد و باردوی سپهدار که دریمه راه میان قزوین و طهران بود ملحق گردید.

دسته دیگر مرکب از چهار هزار قزاق سواره و پیاده و چهار صد نفر سواربختیاری و سیصد نفر تفنگدار قراچه داغی، فوج زرند، فوج شاهسون که مجموعاً در حدود هشت هزار نفر میشد با چهار باطری توپ شنیدر و ده عراده توپ کوهستانی و چندین توپ سی و پنج میلیمتری و یک مریضخانه سیار و چند دستگاہ تلگراف و تلفون بریاست چند نفر صاحب منصب روسی و عدهائی از خوانین بختیاری و خوانین شاهسون برای جلوگیری از اردوی سپهدار راه قزوین را در پیش گرفت و بدون فوت وقت کوهها و ارتفاعات اطراف رودخانه کرج و یل کرج را اشغال نمود و یک خط زنجیری در طول سی کیلومتر در جلو قشون ملی احداث کرد و کاروانسرا سنگی را که قلعه مستحکمی بود تبدیل بیک دژ نیرومند مسلح نمود و شاه آباد، یافت آباد، بادامک و کلیه نقاط و آبادیها تبک که از نظر قشون کشی و سوق الجیشی اهمیت داشت اشغال نمود.

۱۲۱۱

بمحض ورود قشون ملی بنهر و بلند شدن صدای تفنگ تمام اهالی طهران سراسیمه از خواب بیدار شدند و از مراکز بکته قشون دولتی در آن متمرکز بود صدای شیپور آماده باش بلند شد و سه تیر توپ که علامت آغاز جنگ بود از میدان مشق شلیک شد و طولی نکشید که از صدها نقاط شهر تیراندازی شروع گردید.

پس از آنکه سرداران ملی در مسجد سپهسالار مستقر گشتند و قشون ملی در صحن بهارستان و مسجد و میدان متمرکز و جای گیر گردید و دسته هائی از مجاهدین شهری که با بی صبری انتظار ورود قشون ملی را میکشیدند بآنان ملحق گشتند اول کاری که کردند خیابانها و کوچه ها و نقاط مرتفع اطراف مسجد و مجلس را متصرف شدند و در نقاط حساس و قابل دفاع به سنگر بندی پرداختند چون اردوی ملی غفلتاً وارد شهر

سروز جنگ

شد و دولتیان غافلگیر شده بودند ملیون موفق شدند در ظرف چند ساعت بیاری مجاهدین شهری قسمت مهمی از شهر را متصرف شوند چون قزاقخانه و میدان مشق و سر بازارهای اطراف آن مرکز فرماندهی قشون دولتی بود.

مهمترین موضوعی که مورد گفتگو و بحث سرداران ملی قرار گرفت و توجه آنها را بخود معطوف نمود این بود که پیش از آنکه اردوی دولتی که در بادامک بود و بطوریکه دیدیم نیرومندانه باقشون ملی جنگیده و از چهار هزار نفر قزاق و ششصد نفر بختیاری و چند فوج سرباز و چندین باطری توپ تشکیل شده بود بطهران باز گردد قزاقخانه را تصرف نمایند و هر گاه این منظور در همان روز اول عملی میشد و قزاقخانه بدست قشون ملی فتح میشد جنگ تمام بود و دیگر کاری از سایر قوای دولتی که نقاط دیگر شهر را در دست داشتند ساخته نبود.

برای انجام این امر مهم یفرم را که در جنگهای گذشته کاردانی و لیاقت خود را بوجه احسن نشان داده بود انتخاب نمودند و سنگین ترین بار جنگ بعهده او و سواران بختیاری محول گشت.

یفرم برای انجام مسئولیت مهمی که بعهده گرفته بود با چند نفر از خوانین بختیاری و دو نفر سران مجاهدین قفقازی و چند نفر رؤسای مجاهدین در یکی از بالاخانهای مسجد سیهسالار ارکان حرب کوچکی تشکیل داده بمشورت پرداختند و با مراجعه به نقشه جغرافیائی شهر طهران و در نظر گرفتن وضعیت محلی که فتح آنرا عهده دار شده بودند تصمیم گرفتند که ناحیه وسیع میدان مشق، قزاقخانه، طویله دولتی، عمارت گلستان و میدان توپخانه را از چهار طرف محاصره نموده و جنگ کتان قدم بقدم پیش بروند تا مرکز اصلی را اشغال نمایند.

سیصد نفر سوار بختیاری مأمور شدند از راه خیابان چراغ برق و خیابان پستخانه بطرف میدان توپخانه که امروز بنام میدان سیه نامیده میشود هجوم برده و آن نقطه مهم و مستحکم را اشغال نمایند.

چون تمام پشت بامهای میدان توپخانه را قشون دولتی در تصرف داشت و عده

فصل نودم

زیادی تفنگ بدست آماده دفاع بودند بعلاوه دروازه های میدان توپخانه که دارای درهای بزرگ آهنی بود بسته شده و در پشت آنها خاک ریزی کرده بودند حمله به آن در محکم از راه خیابان چراغ برق و خیابان پست خانه و لاله زار جز دادن تلفات نتیجه دیگری نداشت و روبرو شدن با دیوارهای بلند و محکم و درهای آهن مشتم به سندان زدن بود .

بختیارها با چابکی و زبردستی و زحمت فوق العاده بوسیله نردبام و طناب از پشت بانك شاهي خود را روی پشت بام بانك که مرتفع ترین بنا در میدان توپخانه بود رسانیدند و پیش از اینکه دشمن متوجه بشود آن محل مهم را سنگر بندی کردند و بر فضای میدان و پشت بامهای اطراف آن تسلط پیدا کردند و کسانی را که در میدان و ایوانها و پشت بامها بودند غفلتاً زیر آتش گرفتند بطوری این مانور جنگی با سرعت و کاردانی انجام یافت که پس از چند ساعت زد و خورد قسمت غربی و شمالی و جنوبی پشت بامهای میدان بتصرف بختیارها درآمد و فقط قسمت شرقی که تکیه بمیدان مشق داشت و از طرف قزاقخانه تقویت میشد توانست تا دو روز پایداری کند .

در همان روز جمعی از مشروطه خواهان محله عربها که انجمنی بنام روح القدس تشکیل داده بودند بطرف قزاقخانه خیابان چراغ برق که بوسیله سی نفر سرباز محافظت میشد حمله بردند و با دادن چند نفر زخمی و دستگیر کشته قزاقخانه را اشغال نمودند و سربازها را خلع سلاح کردند سپس بیاری بختیارها که در میدان توپخانه با فوج سیلاخوری و محقانی در جنگ بودند متناهی شدند و تا خانمه جنگ از همکاری و تقویت آنان دریغ نداشتند بعلاوه کمک جنگی و وسائل آسایش آنها را که در حقیقت مهمان طهرانیها بودند از قبیل خوراک و روانداز فراهم نمودند .

|| كذا ||

اسدالله خان ابوالفتح زاده که سابقاً با رتبه سر تپپی مقام مهمی در قزاقخانه داشت و یکی از صاحب منصبان ارشد آن دستگاه بشمار میرفت بطوریکه در مجلدات پیش نوشتم پس از ظهور مشروطیت از قزاقخانه استعفا داد و بمشروطه خواهان پیوست و در

سروژ جنگ

جنگ مجلس شرکت کرد و پس از بمباران مجلس برشت رفت و در جرگه مجاهدین کیلان وارد شد و فرماندهی يك قسمت از قشون ملی را عهده دار گشت و چون قزاقخانه و تمام گوشه و زوایای آنرا بخوبی میشناخت و چند نفر از صاحبمنصبان قزاقخانه هم که بمشروطه خواهان پیوسته بودند با او همکاری میکردند مأموریت مهم و خطرناکی را بر عهده گرفت .

ابوالفتح زاده متقبل شد که با عده ئی که در تحت فرمانش بودند و جمعی از مشروطه خواهان شهری جبهه جنوبی میدان مشق و قزاقخانه را تصرف نماید و راه ارتباط قشون دولتی را با مرکز شهر مسدود کنند .

اشکال این مأموریت از این جهت بود که او و همراهانش میخواستند تاحیه ئی را که از جلو و عقب در دست دشمن بود بدست بیاورند و در میان دو آتش خود را مستقر نمایند زیرا قسمت جنوبی میدان مشق که عبارت از ابتمیه و عمارات جنوبی

مجاهدین پس از فتح طهران

خیابان سپه بود از طرف شمال مورد تهدید قشون دولتی متمرکز در میدان مشق قرار گرفته بود و از عقب سر یا از طرف جنوب با محله سنگلج که در دست حامیان حاجی شیخ فضل الله بود و صنیع حضرت قوای چریک مسلح و نیرومندی در آنجا تشکیل داده بود مورد حمله قرار میگرفت .

ابوالفتح زاده و همراهانش برای اینکه خود را بجبهه جنوبی میدان مشق برسانند مجبور شدند ادارات و مراکزیکه در تصرف قشون دولتی بود دور بزنند و از جلو مجلس، خیابان شاه آباد، خیابان نادری، خیابان شاپور وارد میدان حسن آباد بشوند و چون خیابان سپه در تصرف قشون دولتی بود و عبور از آن غیر ممکن بنظر میرسید بناچار وارد چندین خانه که یکی از آنها متعلق به میرزا حسن ادیب بود شدند و از

فصل نودم

راه پشت بامها و سوراخ کردن خانهاییکه در طرف جنوب خیابان سپه بود در ظرف چند ساعت تلاش جبهه جنوبی میدانرا اشغال نمودند و برخلاف انتظار فرماندهان قشون دولتی غفلتاً سر و کله چندین صد نفر مجاهد سر تا پا مسلح در روی پشت بامها و پنجره و ایوانها نمایان شد و بطور دسته جمعی میدان مشق و عمارت بزرگ قزاقخانه که در شمال میدان بود زیر آتش گرفتند و عده ئیرا که در فضای میدان بودند از پای در آوردند.

از حسن اتفاق خانه حاجی خان بردار ابوالفتحزاده که دارای چندین بالاخانه مشرف بمیدان بود در همان نقطه بود و خود حاجی خان و برادر دیگرش نصرالله خان توانستند مجاهدین را بنقاطیکه از نظر سوقالجیشی اهمیت داشت رهبری کنند و خوراک و روپوش برای آنها تهیه نمایند.

پیوسته

يك دسته از سواران بختیاری بسر کردگی ابوالقاسم خان با جمعی از مجاهدین طهران و مجاهدین قزوین که در تحت امر میرزا حسن رئیسالمجاهدین بودند از طرف سرداران ملی مأمور اشغال تلگرافخانه شدند این جماعت براهنمائی میرزا حسین خان قادر که یکی از اعضاء برجسته کمیته جهانگیر بود میدان توپخانه را دور زدند و از کوچه های محله عربها وارد خیابان ناصریه شدند و پس از جنگ سختی تلگرافخانه هند و اروپا که در دست انگلیسها و در مجاورت تلگرافخانه ایران قرار داشت بدون آنکه صدمه بمأمورین انگلیسی وارد بیاورد تصرف کردند و بقسمت جنوبی میدان توپخانه تسلط پیدا کردند و مدرسه دارالفنون را هم که در جنوب تلگرافخانه بود و با عمارت گلستان بیش از يك خیابان فاصله نداشت تصرف کردند در همان وقت صدای تیر و داد و فریاد از دهنه بازار بگوش مهاجمین رسید و معلوم شد که در آنجا میان ملیون و قشون دولتی جنگ در گرفته است يك دسته از بختیارها و مجاهدین شهری بطرف بازار سرازیر شدند نرسیده به در اندرون بعدهئی سرباز سیلاخوری و گارد سلطنتی که خیابان و محوطه در اندرون را محافظت میکردند بر خوردند و بدون خونریزی آنرا خلع